

**HADÂ'İKU'L-HAKÂ'İK FÎ TEKMİLETİ'Ş-ŞAKÂ'İK'TA
TELMİH VE TEŞBİH UNSURU OLARAK ŞAHISLAR****PERSONS AS AN ELEMENT OF ALLUSION AND
SIMILITUDE IN HADÂ'İKU'L-HAKÂ'İK FÎ
TEKMİLETİ'Ş-ŞAKÂ'İK****Duygu KAYALIK ŞAHİN *** Öz

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın
Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,
İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
dkayalik@bartin.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9619-633X
Bartın / TÜRKİYE

Klasik Türk edebiyatını besleyen kaynaklardan biri şahıslardır. Müellifler, bilhassa kişi tasvirlerinde, kişiyi methetmek, eleştirmek ya da kişinin ferdi özelliklerini daha iyi ve daha etkileyici ifade edebilmek gibi çeşitli amaçlarla şahıslara yer vermişlerdir. Mitolojik, efsanevî, kültürel ve dinî şahısların öne çıkan hasletleri, genellikle eser kahramanlarınunkiyle kıyaslanmış; hatta çoğu zaman, memduhun daha üstün olduğuna vurgu yapılmıştır. Telmih ve teşbih unsuru olarak zikredilen bu şahıslar, zamanla edebiyatın içerisinde motifleşmiş; her bir şahıs, sahip oldukları vasfın timsali olmuştur. Türk edebiyatında manzum ve mensur çok sayıda eser kaleme alan Atâyî, Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-Şakâ'ik isimli biyografik eserindeki kişi tasvirlerinde, sahip oldukları özellikler ile dünyaya nam salan Türk, Arap ve Fars başta olmak üzere farklı uyruktaki kişileri çeşitli bağlamlarda zikretmiştir. Atâyî'nin, tarihî, mitolojik, dinî, efsanevî ve edebî kimlikleriyle öne çıkan şahısları hangi bağlamda kullandığını ortaya koymayı hedeflediğimiz bu çalışmada öncelikle, Atâyî'nin telmih ve teşbih unsuru olarak kullandığı 99 isim tespit edilmiştir. Bu isimler, "Peygamberler", "Dinî-Tasavvufî Şahsiyetler", "Tarihî Şahsiyetler", "Mitolojik ve Efsanevî Şahsiyetler", "Masal ve Hikâye Kahramanları", "Diğer Şahıslar" ve "Hakkında Bilgi Bulunamayanlar" olmak üzere 7 ana başlık hâlinde tasnif edilerek incelenmiştir. Çalışmada ayrıca, telmih ve teşbih unsuru olarak yer verilen şahısların öne çıkan hususiyetlerinin, Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-Şakâ'ik'a kattığı mana zenginliği de belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk Edebiyatı, Atâyî,
Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-
Şakâ'ik, Teşbih, Telmih, Şahıslar

Keywords

Classical Turkish Literature, Atâyî,
Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-
Şakâ'ik, Similitude, Allusion,
Persons

Abstract

One of the sources that feed the classical Turkish literature is persons. Authors have included persons in their descriptions of people for various purposes such as praising, criticizing, or expressing the person's characteristics better and more impressively. Prominent traits and characteristics of mythological, legendary, cultural, and religious persons are often compared to that of the protagonists, and it is often emphasized that memduh is superior. These persons, who are mentioned as elements of allusion and similitude, became a motif in the literature over time, and each person became the epitome of their qualifications. In the descriptions of the persons in his biographical work named Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-Şakâ'ik, Atâyî,

Başvuru/Submitted: 20/01/2022**Kabul/Accepted:** 06/12/2022

who wrote many works in verse and prose in Turkish literature, mentioned people of different nationalities, predominantly Turkish, Arab, and Persian, who are famous in the world with their characteristics, in various contexts. In this study, in which we aim to reveal the context in which Atâyî uses the persons who stand out with their historical, mythological, religious, legendary, and literary identities, firstly 99 names that Atâyî used as references and similes were determined. These names have been examined by classifying them under 7 main headings, including "Prophets", "Religious-Sufi Personalities", "Historical Personalities", "Mythological and Legendary Personalities", "Tale and Story Heroes", "Other Persons" and "Those who could not find information about". In the study, it was also tried to determine the richness of meaning added to Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmileti's-Şakâ'ik by the prominent features of the persons included as the elements of allusion and similitude.

GİRİŞ

Mitolojik, efsanevî, kültürel ve dinî şahıslar divan edebiyatının ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Edebiyatımızda, sadece Türk mitolojisinin ve efsanelerinin motiflerine değil diğer ulusların mitolojilerindeki ve efsanelerindeki motiflere de yer vermişlerdir. Bilhassa Firdevsî'nin *Şehname'*sinde yer alan şahıslar sanat öğeleri olarak çeşitli şekilde kullanılmıştır. Müellifler, eser kahramanlarından bahsederken, sadece mitolojik ve efsanevî kahramanların üstünlük hikâyelerine başvurmamış, tarihte kahramanlıklarıyla nam salan cihan hükümdarlarıyla, din adamlarıyla, mutasavvıflarla, sanatkârlarla, hikâye kahramanlarıyla ve şöhreti sınırları aşmış olan ediplerle örülü bir anlatım sergilemişlerdir.

Yazarlar, kahramanlarını överken, yererken yahut tarih meydanında onları okura seyrettirirken zengin bir şahıs kadrosuna başvurarak okur üzerinde bir etki yaratmayı beklerler. Müellifler, vermek istedikleri mesajı ya da tanıttıkları kişinin fizikî ve ahlakî özelliklerini, çeşitli hususiyetleriyle ön plana çıkararak sembolleşen şahıslar üzerinden ilintili olarak aktarırlar. Örneğin, akıllı ve zeki kişileri Aristo'ya, tıp ilminde hünerli olanı Lokman'a, cömertliğiyle tanınanı Hâtem-i Tâi'ye, kahramanlığı ön plana çıkan kişileri Rüstem'e, sesi güzel olanı Hz. Davut'a, âşığı Kays'a, derviş olanı Edhem'e, edebiyat sahasındaki maharetli kişiyi Firdevsî'ye teşbih etmek bir gelenek hâlini almıştır.

Atâyî, bir kurgu dâhilinde kaleme aldığı *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi Tekmileti's-şakâ'ik* isimli biyografik eserinde edebiyat sanatının sunduğu imkânların yanı sıra kendi kültürel birikimini, inançlarını, mensubu olduğu milletin sanat geleneğini ve tarihî-kültürel birikimini sentezleyerek bir üslup yaratmıştır. *Atâyî Zeyli'*nin¹ satır aralarında yer alan bütün bu bileşenler sayesinde, katmanlı bir anlatım hâsil olmuştur.

*Atâyî Zeyli'*nde 1135 biyografi bulunmaktadır (Donuk, 2017, s. 38). Çalışmamızın amacı, Atâyî'nin bu biyografilerdeki kişi tasvirlerinde, tarihî, mitolojik, dinî, efsanevî ve edebî kimlikleriyle öne çıkan şahısları hangi bağlamda kullandığını ortaya koymaktır. Çeşitli bağlamlarda zikri geçen bu şahısların öne çıkan hususiyetlerinin, *Atâyî Zeyli'*ne kattığı mana derinliğinin belirlenmesi de çalışmamızın hedeflerindedir.

Çalışmada, telmih ve teşbih unsuru olarak yer verilen 99 şahıs tespit edilmiştir. Bu isimler, "Peygamberler", "Dinî-Tasavvufî Şahsiyetler", "Tarihî Şahsiyetler", "Mitolojik ve Efsanevî Şahsiyetler", "Masal ve Hikâye Kahramanları", "Diğer Şahıslar" ve "Hakkında Bilgi Bulunamayanlar" olmak üzere 7 ana başlık hâlinde tasnif edilerek incelenmiştir.

1. Peygamberler

1.1. Hz. Davut

Gür, kalın ve etkileyici sese Hz. Davut'un sesine benzetilerek Dâvûdî ses denilmektedir.

¹ Çalışma boyunca *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi Tekmileti's-şakâ'ik*'tan *Atâyî Zeyli* olarak bahsedilecektir.

Atâyî, Muhzır Kulu Sinan Efendi'nin gür ve etkileyici sesinden bahsettikten sonra onun bu iç açıcı nağmeli sesini, "...zemzeme-i tarb-efzâ-yı Dâvûdîsi bâ'is-i fütûh..." (Donuk, 2017, s. 362) ifadeleriyle Davut Peygamber'in sesine benzetmiştir.

1.2. Hz. Eyüp

Hız. Eyüp, Allah'ın imtihanına mazhar olarak, malını, mülkünü ve çocuklarını yitirmiş; bir müddet sonra vücudunda kurtlanmış yaralar peyda olmuştur ve Allah'tan gelen bütün cefalara sabretmiştir. Bu sebeple, edebiyatımızda sabır timsali olarak gösterilmiştir (Pala, 2006, s. 144; Onay, 2019, s. 171).

Atâyî, Malûlzâde Nakib Efendi'nin oğlu İshak'ın vefatından sonra hastalandığını fakat "...hâk-i bedeni şükûfe-hîz ve libâs-ı sa'âdet-tırâz-ı hayâtı gül-rîz olup maraz-ı mezbûrdan mânend-i Eyyûb mübtelâ-yı renc-i kürûb olmagın..." (Donuk, 2017, s. 847) ifadelerinde görüldüğü üzere tıpkı çocuklarını kaybettikten sonra hastalanan Hız. Eyüp gibi başına gelen hastalıktan yakınmadığını söylemiştir.

1.3. Hz. İbrahim

Hız. İbrahim'in, Nemrut tarafından puta tapmadığı gerekçesiyle cezalandırılmak için yakılan ateşe atılırken imanını sayesinde Cebrail tarafından ateşten kurtarıldığına ve yanan ateşin gül bahçesine döndüğüne inanılmaktadır. Halil ismiyle de anılan Hız. İbrahim, "sofrasında misafir olmadığı zaman yemek yemez; misafir olunca da her şey bereketlenir ve bollaşır. Bu nedenle onun adı bereket ile anılmaktadır." (Pala, 2006, s. 225).

Atâyî, Şeyh İbrahim'in, Hız. İbrahim'in atıldığı ateşin döndüğü gül bahçesine nisbetle Gülşenî mahlasını aldığını "...mânend-i nâr-ı İbrahîm oldukda mahlasını Heybetî iken Gülşenî eyledi..." (Donuk, 2017, s. 389) sözleriyle belirtmiştir. Emîr Hasan-ı Niksarî'nin Allah'ın huzuruna varabilmek arzusuyla canını feda ettiğini "...takarrub-ı dergâh-ı Celîl için Halîl-âsâ fedâ-sâz-ı kebş-i cân olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 501) şeklinde ifade ederek bu tutumu, Hız. İbrahim'in Allah yolunda canını hiçe sayarak Nemrut'un yaktığı ateşe atlamasına benzetir.

Atâyî, Kalburcu Şeyhi Ahmed Efendi'nin, şeyhinden icazet aldıktan sonra bir zaviye yaptırdığını ve orada insanlara yemek ikram ettiğini; zaviyesinde bulunan hububat ambarının hiçbir zaman tükenmediğini paylaşmıştır. Kalburcu Şeyhi Ahmed Efendi'nin, şeyhi Abdullatif Efendi'nin duasına mazhar olarak Hız. İbrahim gibi sonsuz nimetlere nail olduğunu "...h'an-ı Halîl gibi dükenmez ni'met bulur..." (Donuk, 2017, s. 685) sözleriyle dile getirerek Hız. İbrahim'in sofrasına ve bereketine gönderme yapmıştır.

1.4. Hz. İsa

Hız. İsa, neye dokunsa can verme ve ölüleri diriltme kerameti göstermiştir. Nefesiyle körlerin gözünü açabilen Hız. İsa'ya, eli ile diriltme mucizesinden dolayı Mesîhâ denmiştir.

Atâyî, Sarhoş Bâlî Cevherî'nin biyografisinde Hasan Çelebi'nin Tezkiretü's-Şu'arâ'sından bir menkıbe alıntılar. Cevherî, bir kıza âşık olmuştur ve onun aşkıdan öldüğünü dile getirerek ondan medet dilemiştir. Kız da ayağını sürdüğü topraktan bir parça toprağı, kâğıda sararak ona vermiş ve Cevherî'nin ızdırabı bu ikramla son

bulmuştur. Bu hâdiseyi dost meclisinde anlatırken Cevherî'nin sarığının bağı birdenbire çözülmüş ve mezkûr kâğıt ortaya çıkmıştır. Oradakiler, bu hâdiseden çok etkilenmişler; Cevherî de o vakitten sonra tasavvufî bir yola girmiştir. Atâyî bu rivayetten sonra "...câh-ı mahsûs-ı bî-misâlleri olan intâk-ı mevî mânend-i ihyâ-yı Mesîhâ, lâzime-i enfâs-ı 'İsevî ..." (Donuk, 2017, s. 702) ifadelerine yer vererek rivayette anlatılanlarla Hz. İsa'nın iyileştirme ve ölüleri diriltmesi arasında bir ilişki kurmuştur.

Abdulganizâde Nâdirî'nin biyografisindeki "...mazzûn-ı dil-firîb ile her beyti...'allâme-i Mesîhâ-dem idi..." (Donuk, 2017, s. 1733) ifadesiyle Atâyî, biyografi sahibinin kaleme aldığı beyitlerin okunduğu meclislerde Hz. İsa'nın iyileştirici nefesi gibi bir etki yarattığını dile getirmiştir.

Rivayete göre, Hz. İsa'nın üzerinde dünya eşyası olarak bir tas, bir tarak ve bir iğne varmış. Birinin eliyle su içtiğini, bir başkasının da parmaklarıyla sakalını taradığını görünce tası ve tarağı bırakmış. Göğes çıkarıldığı zaman üstünde dünya nimeti olarak yalnızca bu iğne bulunmuş ve bu yüzden sorguya çekilmiştir (Pala, 2006, s. 235-236). Atâyî, Derzi Muslihiddin'in biyografisinde bu kıssaya telmihte bulunarak "...Mıkrâz gibi rişte-i peyvend-i gayrı kes' manzûmı üzere bürîde-târ-ı nefes olup 'ala'ik u esbâb sûzen-i 'Îsâ gibi damen-gîr..." (Donuk, 2017, s. 1329) ifadeleriyle Muslihiddin Efendi'nin "gayrının bağının ipliğini makas gibi kes" anlamına gelen mısırda olduğu gibi nefesinin ipliğini kestiğini ve Hz. İsa'nın iğnesi gibi kestiği bu bağların, eteğine dolandığını söylemiştir.

1.5. Hz. Musa

Mısır'da peygamberlik irşat eden Hz. Musa, Firavun tarafından yakalanmaya çalışılmıştır. Kaçarken Kızıldeniz'e geldiğinde, elindeki asa ile denizi ikiye ayırarak kurtulmuştur. Bu hâdis, divan edebiyatında telmih unsuru olmuştur.

Gülşenizâde Seyyid Hayâlî'nin biyografisindeki "...feryâd iderek elinde olan 'asâyı mânend-i Mûsâ pîşgâhında memlû turan havz-ı aba darb idüp..." (Donuk, 2017, s. 682-683) sözleri ile Seyyid Hayâlî'nin duyduğu bir söz karşısında sinirlenerek Hz. Musa'nın Kızıldeniz'e asası ile vurması gibi önünde duran havuza asası ile vurduğunu dile getirmiştir.

Muhaşşi Sinan Efendi biyografisinde yer alan "...bunlara virilen cevâhir-i elfâz ve le'âlî-i ma'ânî kimsenün hizâne-i isti'dâdına konulmamış ve yed-i beyza-yı mu'ciz-nümâlarında cârî olan kalem mânend-i 'asâ-yı Mûsâ bir ferde sunulmamışdur..." (Donuk, 2017, s. 778) ibaresi, Atâyî'nin Hz. Musa ve asa arasındaki bağlantıya gönderme yaptığının göstergesidir. Ayrıca Sinan Efendi'nin kaleminin beyaz el anlamına gelen "yed-i beyza"ya teşbih edildiği görülmektedir. Mezkûr ifade, Hz. Musa'nın kendisinden mucize bekleyenlere yönelik olarak elini göğsüne soktukten sonra ışık saçarak çıkarması mucizesindeki parlak el şeklinde yorumlanmaktadır.

Hz. Musa'nın asasının yılanı dönüşmesi de onun mucizelerinden biridir (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Sipahioğlu, 2020, s. 917-951). Buharalı Mehmed Efendi'nin biyografisinde kendisinin bizzat bir imamdan derlediği rivayeti paylaşan Atâyî, bir şahsın bahçesini yılanların bastığını, o şahsın Mehmed Efendi'ye gelerek yardım istediğini, Mehmed Efendi'nin de kendi asasını ona vererek yılan deliklerini asa vasıtasıyla genişletmesini emrettiğini, o şahsın emirleri yerine getirdiğini ve

yılanlardan kurtulduğunu kaleme alır. Atâyî, "...asâ-yı Mûsâ gibi her biri mutî'-i fermân olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 1027) ifadesi ile bahçedeki yılanların kıvrılarak uzaklaşmasını Hz. Musa'nın asasının yılan olmasıyla ilişkilendirmiştir.

1.6. Hz. Nuh

Hz. Nuh, halkını imana davet etmiş lakin birçoğu imana gelmemiştir. Bir süre sonra Allah ona bir gemi yapmasını emretmiş, Hz. Nuh da yaptığı gemiye müminler ile binmiş; yanlarına birer çift de hayvan almıştır. Kopan tufandan sadece bu gemi kurtulabilmiştir.

Atâyî, Tırhalalı Cafer Efendi'nin kabrinin sularla dolduğunu fakat kopan tufanda Nuh'un gemisinin kurtulduğu gibi o kabrin de çamurdan kurtulduğunu "...Seheri tefahhus eyledükde tabût-ı pür-sekînelerin sefîne-i Nûh gibi dürrüst ü mahfûz bulup..." (Donuk, 2017, s. 1536) sözleriyle dile getirmiştir.

1.7. Hz. Süleyman

Süleyman, hükümdar bir peygamberdir. Belkıs ve Âsâf gibi kişiler; hüdhüd, çekirge ve karınca gibi hayvanlar; cin, dev, ifrit gibi yaratıklar; saltanat, zenginlik, haşmet gibi sıfatlar; kuşdilini bilme, rüzgâra ve cinlere hükmetme gibi meziyetler; mühür, hatem ve asa gibi eşyalarla çok geniş bir kadroya sahip olmuştur (Akkaya, 2010, C. 38, s. 60).

İfritin Süleyman'ın emrine itaat ettiği gibi Pârepârezâde'nin verdiği şeriat hükümlerine de benzer şekilde uyulduğunu "... 'afarî-i zaleme Süleymân gibi emrine râm ...'" (Donuk, 2017, s. 290) sözleriyle vurgulayan Atâyî, ifrit ve Hz. Süleyman ilişkisine göndermede bulunmuş, Hz. Süleyman'ın cinlere, insanlara ve kuşlara hükmettiği hatırlatılmıştır. Burada ayrıca, "Cinlerden bir ifrit, 'Sen makamından kalkmadan ben onu sana getiririm. Gerçekten bu işe gücüm ve güvenim var.' dedi. Kitaptan ilmi olan kimse ise, 'Gözünü açıp kapamadan, ben onu sana getirebilirim.' dedi. (Süleyman) onu (Melikenin tahtını) yanı başına yerleşivermiş görünce, 'Bu, dedi, şükür mü edeceğim, yoksa nankörlük mü edeceğim diye, beni sınamak üzere Rabbimin (gösterdiği) lütfundandır. Şükreden ancak kendisi için şükretmiş olur; nankörlük edene gelince, o bilsin ki, Rabbin müstağnidir (şükre ihtiyacı olmayan), çok kerem sahibidir.'" (Kur'an-ı Kerim 27: 39-40) şeklindeki ayetlere de bir telmih söz konusudur.

"...Murg-ı Süleymânî gibi yanumuzda mülâzım-ı hizmet olan İshak'un medresesin sana ihsân eyledük..." (Donuk, 2017, s. 481); "...Hüdhüd-i tâcdâr gibi ahkâm-ı Süleymânî'ye fermân-berdâr..." (Donuk, 2017, s. 439); "...murg-ı revânî Hüdhüd-i Süleymânî gibi 'âlem-i bekâya pervâz eyledi..." (Donuk, 2017, s. 739) ve "...tûtî zebânı mânend-i Hüdhüd-i Süleymânî..." (Donuk, 2017, s. 1107) örneklerinde görüldüğü üzere Atâyî, Hüdhüd kuşunu telmih ve teşbih unsuru olarak kullanmıştır. Hüdhüd'ün Hz. Süleyman'ın sâdik bir hizmetçisi olduğu, başka âlemlere kanat açarak Belkıs'ın memleketine ulaştığı ve konuşabildiği özelliklerine vurgu yapılmıştır (Harman & Kurnaz, 1998, C. 18, s. 461-462).

Atâyî, Fevzî Efendi'nin katıldığı Nahcivan Seferi'nde, Süleyman'ın karıncası gibi olduğunu "...Nahcivan seferine revân ve mevkib-i pâdişâhîde mânend-i mûr-ı Süleymân olup..." (Donuk, 2017, s. 552) sözleriyle dile getirerek " Bir zaman cinlerden, insanlardan

ve kuşlardan oluşan orduları Süleyman'ın emrinde toplanmış, birlikte sevk ve idare ediliyordu. Nihayet Karınca vadisine geldiklerinde, bir karınca şöyle dedi, s. 'Ey karıncalar! Yuvalarımıza girin; aman, Süleyman ve ordusu farkına varmadan sizi ezmesin!'" (Kur'an-ı Kerim 27: 17-18) şeklindeki ayetlere telmihte bulunmuştur.

Kepe nekizâde Süleyman'ın Ebussuud Efendi'nin hizmetinde bulduktan sonra Hz. Süleyman'ın mührü gibi ilim ve kemal nakşıyla donandığını "...mânend-i muhr-i Süleymânî nakş-ı 'ilm u kemâle kâbil olup..." (Donuk, 2017, s. 738) sözleriyle dile getiren Atâyî, Hz. Süleyman'a atfedilen ve kutsal kabul edilen yüzüğe telmihte bulunmuştur. Bu yüzük "hâtem-i Süleyman" olarak da bilinir (Pala, 2006, C. 31, s. 60). Atâyî, "...ceoher-i dil-i yakût-mu'adîli mânend-i hâtem-i Süleymân kâbil-i nakş-ı 'ilm u 'irfân oldukça tarîk-ı 'ilme sülûk..." (Donuk, 2017, s. 766) şeklindeki benzetmeyle Kara Süleyman Efendi'nin gönlünü Hz. Süleyman'ın yüzüğü gibi süsleyerek zenginleştirdiğini ifade etmiştir.

1.8. Hz. Yakup

Hz. Yakup, oğlu Yusuf'u yitirdiğini düşünerek gözyaşı dökmüş ve kör olmuştur. Hz. Yakup kendisini külbe-i ahzân diye de bilinen evine kapatmıştır. Malûlzâde Nakîb Efendi'nin, babasının hasretinden dolayı Hz. Yakup gibi gözlerinden kanlı yaşlar döktüğünü "...ol nûr-ı dîde fıkdanından Hazret-i Ya'kûb gibi hûn-abe-paş-ı künc-i ahzan olup..." (Donuk, 2017, s. 847) sözleriyle kaleme almıştır.

1.9. Hz. Yusuf

Hz. Yakup'un oğlu olan Hz. Yusuf, edebiyatımızda çeşitli imge ve motiflerle anılmıştır. Atâyî, Hasan Beyzâde Efendi'nin, güzelliğin timsali olan Hz. Yusuf gibi nurlu olduğunu "...gûya tasvîr-i Yûsuf üzere nûrdan nikâb idi..." (Donuk, 2017, s. 879) sözleriyle belirtmiş, Kadızâde Mehmed için "...reng-i rûyî hüsn-i Yûsuf gibi fitne-i zenân..." (Donuk, 2017, s. 1868) ifadelerini kullanarak Hz. Yusuf'un Mısır'da karışıklıklara sebep olan güzelliğine telmihte bulunmuştur.

Muhyiddin-i İskilibî'nin giydiği gömleği "...hatta pîrâhen-i Yûsuf gibi câ-be-câ muhterik ü çâk çâk oldı..." (Donuk, 2017, s. 976) ifadeleriyle Hz. Yusuf'un giydiği ve Züleyha'nın hamlesiyle arkasından yırtılan gömleğe benzeten Atâyî, Yusuf'un mezkûr gömleğinin kokusu gibi kokan rüzgârın İlâhîzâde Yakup Efendi'ye vâsıl olduğunu "...nesîm-i anber-şemîm-i tecerrüd ü tasavvuf, mânend-i bûy-ı pîrâhen-i Yûsuf, meşamm-ı cânına vâsıl..." (Donuk, 2017, s. 1007) sözleriyle bildirmiştir.

Atâyî, Veysî'nin *Vâkıname*'sini Kur'an-ı Kerim'de yer alan ve en güzel kıssa olarak adlandırılan Yusuf Kıssası'na "...Kıssa-i Yûsuf gibi bedî' ü dil-pezîr ..." (Donuk, 2017, s. 1758) sözleriyle benzetmiştir.

Atâyî Zeylî'ndeki, "...gürg-i Yûsuf gibi sebu'iyet-i nefsdan beriyyü's-sahâ..." (Donuk, 2017, s. 318) ifadesinde görüldüğü üzere "Hz. Yusuf'un kurtu" tamlamasıyla Yusuf Suresi'nin 15-18 arasındaki ayetlere telmih söz konusudur.

Bahaeddinzâde Efendi'nin yokluk kuyusunun darlığından tıpkı Allah'a sadık olan Yusuf'un atıldığı kuyudan kurtulması gibi çıktığını "...mazîk-ı çah-ı 'âdemden Yûsuf-ı siddîk gibi ser-be-bâlâ..." (Donuk, 2017, s. 895) sözleriyle vurgulan Atâyî, Şeyhülislam Sunullah Efendi biyografisinde geçen "...Yûsuf-ı Ken'an-ı fazl ü 'irfâna harîdâr olan

efâzıl..." (Donuk, 2017, s. 1426) ifadeleriyle Yusuf ve Kenan arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir.

Atâyî, "...*mânend-i fıkân-ı Yûsuf, madde-i te'essüf olmuş idi...*" (Donuk, 2017, s. 1235) ve "...*mânend-i fıkân-ı Yûsuf izhâr-ı telehhüf ü te'essüf iderlerdi...*" (Donuk, 2017, s. 1522) örneklerinde görüldüğü üzere "Yusuf'un yokluğu" terkihiyle Hz. Yusuf'un kuyuya ve zindana atılarak Hz. Yakup'dan ayrıldığı kıssaya telmihte bulunmuştur. Atâyî, Züleyha'nın tüm ısrarlarına ve baştan çıkarıcı davranışlarına rağmen doğruluktan ayrılmayan Yusuf'un bu özelliğini teşbih unsuru olarak, "...*mânend-i Yûsuf-ı siddik ...*" (Donuk, 2017, s. 1849-1850, 1224, 674) terkihiyle üç biyografide kullanmıştır.

2. Dinî-Tasavvufî Şahsiyetler

2.1. Abbas

Hız. Muhammed'in amcası olan Abbas, Kâbe'yi ziyarete gelen hacılara su dağıtma ve ziyafet verme görevlerinde bulunmuştur. İyiliği, cömertliği, temizliği Hız. Muhammed'in hadisleriyle de tasdik edilmiştir (DİA, 1998, C. 1, s. 16).

Atâyî, Ubeydullah-ı Akşehrî'nin halifesi Mevlana Abbas Efendi'yi temiz kalpli olma yönünden Abbas'a "...*meslek-i latîfi vadî-i 'Abbâs gibi nezâhet-şi'âr...*" (Donuk, 2017, s. 359) sözleriyle teşbih etmiştir.

2.2. Belkıs

Yemen'de Sebâ denilen mülkün melikesi olan Belkıs, Hız. Süleyman'ın zevcesidir (Onay, 2019, s. 90). *Atâyî Zeyli'*nde Sultan Murad ve Esad Efendi biyografilerinde teşbih ve telmih unsuru olarak Belkıs kullanılmıştır.

Atâyî, "...*vâlîde-i Belkîs-ismetleri...*" (Donuk, 2017, s. 1034) ifadeleriyle Belkıs'ın namuslu oluşuna gönderme yapmış; "...*Belkîs-i mehd-i 'izzet ü nezâhet...*" (Donuk, 2017, s. 1708) ifadeleriyle de tanıtılan kişinin Belkıs gibi izzetli olduğunu dile getirmiştir.

2.3. Cafer-i Tayyâr

Cafer-i Tayyâr, 630 yılında Rum ordusu ile Mûte'de yapılan savaşta sancağı taşıdığı elleri kesilince dişleri arasında sancağı taşımıştır. Şehit olunca kendisine iki kanat verildiği ve cennete uçtuğu vahyedilmiştir. Bu sebeple uçmak manasına gelen tayyâr lakabıyla anılmıştır (Pala, 2006, s. 81).

Kâmilî mahlaslı Ali Efendi'nin, erkek kardeşi Cafer Efendi'yle birlikte ilim tahsil etmesini "...*mânend-i 'Aliyyü'l-murtazâ ve Ca'fer-i Tayyâr ihrâz-ı mertebe-i 'alü'l-âl eyledükden sonra...*" (Donuk, 2017, s. 1252) ifadelerinde görüldüğü üzere Cafer-i Tayyâr ve kardeşi Hız. Ali'ye teşbih etmiştir.

Atâyî, şehit olduktan sonra cennete uçtuğu vahyedilen Cafer-i Tayyâr gibi Manastırlı Cafer Efendi'nin de vefat ederek en yüce makamın sakini olduğunu "...*Tokuz yüz toksan tarîhinde mânend-i Ca'fer-i Tayyâr ve kevkeb-i seyyâr, a'lâ-yı 'illiyînde karâr idüp*" (Donuk, 2017, s. 827) sözleriyle belirtmiştir.

2.4. Edhem

İbrahim Edhem, dünya malını terk edip dervişliği sultanlığa tercih etmesiyle tanınmıştır (Öngören & Albayrak, 2000, C. 21, s. 293-296).

Atâyî, II. Osman'ın tıpkı Edhem gibi bir mizacı olup onun gibi halveti seçtiğini "...*Pâdişâh-ı halvet-güzîn-i Edhem-hilkat...*" (Donuk, 2017, s. 1639) sözleriyle, Sultan Ahmet Han'ın da Edhem gibi dünya malına rağbet etmediğini "...*pâdişâh-ı Edhem-zühhd...*" (Donuk, 2017, s. 1571) terkihiyle ifade etmiştir.

2.5. Habîb-i Neccâr

Habîb-i Neccâr, şehrine gönderilen Allah'ın üç elçisini destekleyen bir marangoz ustasıdır. Yaşadığı şehri imana davet ettiği için halk tarafından katledilmiştir. Şehir halkı da gazaba uğrayıp helak olmuştur (Ateş, 1996, C. 14, s. 373).

Atâyî, Habîb Efendi'nin Ankara'nın Ayaş ilçesinden İstanbul'a gelerek tıpkı Habîb-i Neccâr gibi gayret gösterip çalıştığını "...*Habîb-i Neccâr gibi şehristân-ı talebde sa'y ü himmet eyleyüp...*" (Donuk, 2017, s. 1621) sözleriyle ifade etmiştir.

2.6. Hz. Ali

Hz. Ali (ö. 40/661) ilmi, inancı, cesareti ve yiğitliği ile şöhret sahibi olmuştur. Hayattayken cennetle müjdelenen 10 kişiden biri olan Hz. Ali, Ebû'l-Hasan (Hasan'ın babası), Ebû Turâb (Toprağın babası) ve Murtaza (seçilmiş, gözde) olarak bilinir. Kendisine Esedullah, Haydar, şah-ı merdân, şîr-i Yezdan ve Haydar-ı Kerrâr lakapları verilmiştir (Pala, 2006, s. 18-19).

Atâyî, Kâmilî'nin mertebesini Hz. Ali'nin yüce mertebesine "...*mânend-i 'Aliyyü'l-murtazâ...ihrâz-ı mertebe-i 'alü'l-'âl eyledükden sonra...*" (Donuk, 2017, s. 1252) sözleriyle teşbih etmiştir.

Atâyî, vasıfta Hz. Ali gibi olan Haydar Mirzâ'nın rehin alındığını "...*birâderzâdesi Haydar Mirzâ'yı rehn tarîkı ile irsâl ve Haydarî-sıfat halka-der-gûş-ı dergeh-i ikbâl kılmağı mukarrer...*" (Donuk, 2017, s. 1049) ifadeleriyle dile getirmiştir. Benzer şekilde Sultan II. Osman'ın, Hz. Ali gibi azametli ve heybetli oluşunu "...*Haydar-mehâbet...*" (Donuk, 2017, s. 1640) şeklindeki kalıp ifadeyle vurgulamıştır.

Yarisından itibaren ucu çatallaşan Zülfikar, Hz. Muhammed tarafından Hz. Ali'ye verilmiştir. Atâyî, Kara Davutzâde Mustafa'nın dilinin keskinliğini Hz. Ali'nin Zülfikar'ına "...*Gaddâre-i zü'l-vecheyn-i zebânü Zü'l-fekâr-ı Murtazâ'dan nişân...*" (Donuk, 2017, s. 503) sözleriyle benzetmiştir.

2.7. Hz. Ebû Bekir

Ebû Bekir'in (ö. 13/634) en meşhur lakabı Sıddîk'tır. Çok samimi, çok sadık anlamına gelen bu lakap kendisine bizzat Hz. Muhammed tarafından verilmiştir (Fayda, 1994, C. 10, s. 101).

Atâyî, Sultan II. Osman'ın şanını yüceltmek için onu cennetle müjdelenen Hz. Ebû Bekir'e "...*Sıddîk-sıdk...*" (Donuk, 2017, s. 1640) ifadesiyle teşbih etmiştir.

2.8. Hz. Osman

Hz. Osman'ın (ö. 35/656) en meşhur vasfı engin bir hayâ duygusuna sahip olmasıydı (Yiğit, 2007, C. 33, s. 443). Sultan II. Osman'ın Hz. Osman gibi hayâ sahibi olduğunu "...*'Osmân-hayâ ...*" (Donuk, 2017, s. 1640) şeklinde vurgulanmıştır.

2.9. Hz. Ömer

Hz. Ömer (ö. 23/644), adaletli, sert ve katı oluşuyla bilinmektedir. Sultan II. Osman'ın sert mizacını "... 'Ömer-salâbet..." (Donuk, 2017, s. 1640) ifadesiyle Hz. Ömer'e teşbih eden Atâyî, Şeyhülislam Sunullah Efendi'nin Hz. Ömer gibi adaletli bir hâkim olduğunu "...evân-ı hükûmetinde hâkim-i hasim-i 'Ömeriyyü'l-ihlisâb..." (Donuk, 2017, s. 1430) sözleriyle belirtmiştir.

Atâyî, Ömer Bey'in, gönül gözünü tıpkı Hz. Ömer gibi ilim ve irfana açtığını "... 'Ayn-ı 'Ömer gibi çeşm-i dil ü cânını cânib-i 'ilm ü 'irfâna bâz..." (Donuk, 2017, s. 929) şeklinde; Padişah hocası Ömer Efendi'nin Hz. Ömer gibi önemli bir mevkide olduğunu "... 'ayn-ı 'Ömer gibi dâde-güşâ-yı âsâr-ı Perverdigâr olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 1788) sözleriyle; Nâzırzâde Ömer'in Hz. Ömer gibi ilme olan yatkınlığını "...ayn-ı 'Ömer gibi pertev-i isti'dâd-ı 'ilmûden dâde-i dil-i âgâhu istifazâ-i nûr-ı şu'ûr idüp..." (Donuk, 2017, s. 1374) ifadeleriyle ve Ömer Bâkî Efendi'nin kalp gözünün Hz. Ömer'in kalp gözü gibi açık olduğunu "...dâde-i cânı 'ayn-ı 'Ömer gibi güşâde..." (Donuk, 2017, s. 1529) şeklinde dile getirerek şahısları Hz. Ömer'e teşbih etmiştir.

2.10. Hızır

Hızır, Hz. Musa döneminde yaşadığı, Allah tarafından kendisine ilahi bilgi ve hikmet öğretildiği, âb-ı hayatı içip ölümsüzlüğe kavuştuğuna inanılan peygamber veya velidir (Çelebi & Kurnaz, 1998, C. 17, s. 406).

Cevherî'nin biyografisinde anlatılan rivayette Cevherî'nin sergilediği kerameti, "...meşreb-i Hızırleri olduğı bu vak'adan zâhir ve bu vak'adan rûşen u bâhir olur..." (Donuk, 2017, s. 702) şeklindeki ifadelerle belirterek onun Hz. Hızır gibi keramet gösterdiğini vurgulayan Atâyî, Uryan Mehmed Dede'nin de gösterdiği kerametlerden sebeple Hızır meşrepli olduğunu "...hem-meşreb-i Hızır-ı hidâyet..." (Donuk, 2017, s. 1019) sözleriyle beyan etmiştir.

Atâyî Zeyli'nde, Tabip İlyas Efendi'nin Hz. Hızır gibi hidayet sahibi olduğu "...himmet-i Hızır-ı hidâyet 'inân-ı 'inâyetin..." (Donuk, 2017, s. 736) sözleriyle kaleme alınmıştır. Taceddin Efendi, Hızır Beg Çelebi, Yayabaşızâde Hızır Efendi ve Hızır Bâkî Efendi'nin, "...Hızır-ı ma'u'l-hayat-ı 'ulûm..." (Donuk, 2017, s. 405), "... Hızır-ı ma'u'l-hayat-ı 'ulûm..." (Donuk, 2017, s. 826), "...Hızır-ı ma'u'l-hayat-ı meşreb-i erbab-ı hakikat..." (Donuk, 2017, s. 1240) ve "...Hızır-ı ma'u'l-hayat-ı 'ilm-i yakîn..." (Donuk, 2017, s. 413) şeklinde benzer ifadelerle ilmin hayat suyunun Hızır'ı oldukları beyan edilerek, ilim dünyasındaki yüksek konumlarına işaret edilmiştir.

Allah'ın bizzat inayetine mazhar olarak Hz. Hızır'ın ilahi bilgilerle donatılması Atâyî tarafından bir uğur olarak görülmüş ve "...Hızır-ı huceste-ikbâl gibi istikbâl idüp giderek..." (Donuk, 2017, s. 972) ifadelerinde görüldüğü üzere Cerrahzâde Efendi Hz. Hızır'a benzetilmiştir.

2.11. Lokman

Lokman, dertlilere derman veren, hastalıkları iyileştiren hekimlerin piri olarak kabul görmüştür. Atâyî, Sultan Süleyman'ın hasenâtından bahsederken yaptırdığı şifahanenin, Lokman gibi hastalara can dağıttını "...her lokma-i mürebbiyâtı dârûyü mücerreb-i Lokmân gibi kuvvet-i cân..." (Donuk, 2017, s. 463) sözleriyle ifade etmiştir.

2.12. Veysel Karanî

Ahmed-i Sârbân'ın Veysel Karanî (ö. 37/657) gibi çöllerde dolaşmayı talep ettiğini dile getiren Atâyî, "...nice zemân Üveys el-Kârânî gibi bâdiye-gerdân-ı taleb..." (Donuk, 2017, s. 395) ifadesiyle Ahmed-i Sârbân'ı Veysel Karanî'ye teşbih etmiştir.

2.13. Züleyha

Züleyha, Hz. Yusuf'a âşık olduktan sonra iman etmiştir. Atâyî, Fâzıl-ı Tâşkendî'nin Züleyha gibi üstün bir mertebede olduğunu "...ve levha-i pâ-y-endâz-ı Züleyhâ gibi minassa-i 'arâ'is-i mezâyâ-yı nihânî idi..." (Donuk, 2017, s. 711) sözleriyle vurgulamıştır.

3. Tarihî Şahsiyetler

3.1. Devlet Adamları

3.1.1. Cafer-i Bermekî

Abbâsîlerin önde gelen devlet adamlarından biri olan Cafer-i Bermekî'nin (ö. 187/803) iyi bir eğitim aldığı; edebiyattan, sanattan anladığı nakledilmektedir. Devlet içinde birçok görevin verildiği Cafer-i Bermekî, aynı zamanda Halife'nin oğlu Me'mûn'a da hoca tayin edilmişti (Yıldız, 1992, C. 5, s. 517).

Atâyî, Ömer Efendi'nin Cafer-i Bermekî gibi cihan bağışlayan bir emir olduğunu "...Ca'fer-i Bermekî gibi cihân-bahşa bir emîr-i dilîr idi..." (Donuk, 2017, s. 767) sözleriyle; Babüssaade Ağası Cafer Ağa'nın da Cafer-i Bermekî gibi bir eğitici olduğunu "...ol 'asrda Ca'fer-i Bermekî gibi mürebbî-i erbâb-ı istihkâk..." (Donuk, 2017, s. 671) ifadeleriyle kaleme almıştır.

Atâyî Zeyli'nde dört yerde "...kurs-ı i'tibârın sikke-i müsta'iddâne ile meskûk idüp mânend-i zer-i Ca'ferî bâzâr-ı iştihârda dâ'ir..." (Donuk, 2017, s. 827), "...merhûmun mânend-i zer-i Ca'ferî..." (Donuk, 2017, s. 1424), "...kesâfet-i tab'ını taltif eyleyüp mânend-i zer-i Ca'ferî ibrîz-i isti'dâdını..." (Donuk, 2017, s. 1534) ve "...zer-i Ca'ferî gibi sikke-i fazl ü kemâl ile mu'allem olup..." (Donuk, 2017, s. 735) ifadelerinde görüldüğü üzere "zer-i Caferî" terkihi geçmektedir. Bu ifade, döneminde adına altın para bastıran Cafer-i Bermekî'yi hatırlatmaktadır (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız, 1993, C. 7, s. 4).

3.1.2. Cem Sultan

Osmanlı şehzadesi olan Cem Sultan'ın (ö. 900/1495) tılsımlı gömleği bulunmakta ve bu gömlekte el yazması kitabeler yer almaktadır. Atâyî'nin, "...tılısm-ı Cem gibi eşkâl-i garîbe ile mahrûs u masûn..." (Donuk, 2017, s. 586) ifadeleriyle Cem Sultan'ın tılsımlı gömleğine telmih yapmış olduğu kanaatindeyiz.

3.1.3. Cengiz Han

Dünyanın en büyük hükümdarlarından olan Cengiz Han, Moğol kumandanıdır. Şark edebiyatında zulüm, yağma, katil İlahı olarak tanınmıştır (Onay, 2019, s. 106). Atâyî, Akyazılı Sinan Çelebi'nin vefatını dile getirirken, ecelin tıpkı Cengiz Han'ın askerleri gibi koşarak geldiğini "...evâ'il-i tarîkda talâ'i-i Cengîz-tâz-ı ecel nümâyân olmagın..." (Donuk, 2017, s. 624) sözleriyle kaleme almıştır. Rodosîzâde Mustafa'nın biyografisinde de aynı benzetmenin "...talâ'i-i Cengîz-tâz-ı ecel nümâyân olur..." (Donuk, 2017, s. 1657) şeklinde yer aldığı görülmektedir.

3.1.4. Efrasyab

İran efsanevî tarihinde korkunç bir savaşçı ve büyük bir kumandan olarak geçen Efrasyab, kötülük ilahı Ehrimen'in yeryüzündeki temsilcisi sayılır ve şeceresi yedi göbekte yine efsanevî hükümdarlardan Feridun'a ulaşır. Nitekim kötülüğü temsil eder gibi görünen Efrasyab aynı zamanda merhametli ve yapıcı bir kahramandır (Yazıcı 1994, C. 10, s. 478-479). Edebiyatımızda kahramanlık timsali olarak yer alır.

Salıncak Rıdvan Efendi'nin biyografisinde onun, ilim yolculuğunda hocasından icazet aldıktan sonra daima intikam alan ve cellâd-ı felek de denilen Merih gezegeninin kindar Efrasyâb'ı tarafından fena kuyusuna atıldığını ve bir sandukalı tabut içerisinde yokluk denizinde yol aldığı "...kîn-tûzî-i Efrasyâb-ı Mirrîh-intikâm-ı eyyâm ile endachte-i çâh-ı fenâ olup sandûka-i tâbûtle deryâ-yı 'ademe revâne..." (Donuk, 2017, s. 1341) sözleriyle ifade edilmiştir. Rıdvan Efendi'nin vefat etmesi, Efrasyab'ın ve Merih gezegeninin intikam almasıyla ilişkilendirilmiştir.

3.1.5. Firavun

Atâyî, Merre Hüseyin Paşa'nın ikinci kez veziazamlığa tayin edildikten sonra Firavun gibi kendini beğenen ve zalim bir devlet adamına dönüştüğünü "...tekrâr vezîr-i a'zam oldu. Bu def'a Fir'avon gibi gurûrî...şerr ü şûrî zuhûr idüp..." (Donuk, 2017, s. 1686) sözleriyle vurgulamıştır.

3.1.6. Gazneli Mahmud

Gazneli Mahmud (ö. 998/1030), gücün, kuvvetin ve saltanatın timsali olarak edebiyatımızda kullanılmıştır. Atâyî, Kâtip Mahmud'un kaleminin Sultan Mahmud'un atı gibi hızlı olduğunu "...kümeyt-i kalemi mânend-i rahş-ı Mahmûdî serî'ü'l-cevelan..." (Donuk, 2017, s. 756) sözleriyle belirtmiştir.

3.1.7. Kâfûr

İhşidî hükümdarlarından Kâfûr (ö. 357/968), zekâsı, üstün idarî kabiliyeti ve siyasî yetenekleriyle birlikte aynı zamanda iyi bir savaşçıdır. Halka iyi muamele etmesi, cömertliği ve iyilikseverliğiyle biliniyordu. Kâfûr, insanların arasındaki ihtilâfları adaletle çözmeye çalışır, sarayında âlimlere, tarihçilere, edip ve şairlere ilgi göstererek onları himaye ederdi (Ağırakça, 2019, C. Ek-2, s. 1-2).

Atâyî, Molla Ali Efendi'nin çeşitli devlet görevlerine tayin olduktan sonra yüksek bir makama geldiğini belirtmiş ve onun idarî ve siyasî kabiliyetlerini "...merâtib-i sâmiyeye pervâz...Kafûr-ı İhşidî gibi hil'at-i hükûmetin nezâhet-turâz itmiş idi..." (Donuk, 2017, s. 1696) sözleriyle Kâfûr-ı İhşidî'ye benzetmiştir. Ayrıca onun Kâfûr gibi hükümet kaftanının nezahet süsleyicisi olduğunu dile getirmiştir.

3.1.8. Nureddin-i Şehid

Dımaşk ve Halep Atabeyi olan Nureddin Zengî (ö. 569/1174), Haçlılarla yapılan savaşlarda şehit olmayı çok arzu ettiğinden "Şehit" lakabıyla anılmıştır (Kök, 2007, C. 33, s. 259). Nureddin Mahmud Zengî'nin, Dımaşk'ta yaptırdığı eserlerden biri külliyesidir ve külliyyeye çok sayıda ziyaretçi gelmektedir.

Küçük Nureddin Efendi'nin kabrini Nureddin-i Şehid'in kabrine benzeten Atâyî, "...*kabr-i Nûre'd-dîn-i Şehîd gibi ziyâretgâh-ı ahyârdur...*" (Donuk, 2017, s. 571) ifadeleriyle mezkûr kabrin ahyâr tarafından ziyaretgâh edinildiğine değinmiştir.

3.1.9. Şâpûr

Şâpûr, üç Sâsânî hükümdarının ismi olarak geçmektedir. I. Şâpûr, Arap kaynaklarında ordular sahibi Şâpûr manasına gelen "Sâbûrû'l-cünûd" şeklinde geçer (Naskali, 2010, C. 38, s. 346).

Atâyî, Sultan Mehmed Han'dan bahsederken ordular sahibi Şâpûr'un hükümdarlık sürecindeki zaferlerine telmihte bulunarak sultanı düşman ordusunu dağıtan Şâpûr olarak "...*Şâpûr-ı tabur-şiken...*" (Donuk, 2017, s. 1253) şeklinde tasvir etmiştir.

3.1.10. Timur

Timur (ö. 807/1405), Yıldırım Bayezid'i Ankara Savaşı'nda yenerek Osmanlı'yı Fetret Devri'ne sokmuştur. Atâyî, Merre Hüseyin Paşa'nın vezirlik görevine yeniden atandığında Timur gibi kötülüğü ve fenalığı ortaya çıkardığını "...*Timur denlü şerr ü şûrî zuhûr idüp...*" (Donuk, 2017, s. 1686) sözleriyle dile getirmiştir.

3.2. Âlimler ve Filozoflar

3.2.1. Aristo

Edebiyatta ilim, akıl, isabetli görüşe sahip olma, mantık ve hizmet sembolü olarak karşımıza çıkan Aristo (m.ö. 384-322), İlkçağ Yunan filozofudur. Kral İskender'in hocasıdır (Kaya, 1991, C. 3, s. 375).

Atâyî, Müftü Süleyman Efendi'yi tasvir ederken Cagalazâde Sinan Paşa'nın Süleyman Efendi'ye İskenderâne himmet gösterdiğini ve ona Aristo ile İskender arasındaki dostluk gibi bir arkadaşlık bahsettiğini "...*Cagala-zâde Sinân Pâşâ ordu-yı hümâyûn kâzâsı ile kâm-yâb ve bezl-i himmet-i İskenderâne ile Aristû gibi hem-rikâb kılmuş idi...*" (Donuk, 2017, s. 1453) sözleriyle dile getirmiştir.

3.2.2. Eflatun

Eflatun (m.ö. 427-347), edebiyatımızda akıl, hikmet ve isabetli görüş timsali olarak söz konusu edilmektedir (Pala, 2006, s. 135; Onay, 2019, s. 150-151). Atâyî, tasavvuf yolunda ilerlerken aynı zamanda tıp dersleri de alarak halka hizmetlerde bulunan Hakîm Çelebi'yi akıl ve irfan bakımından tarikat ve hakikat meyhanesinin Eflatun'una "...*Eflatûn-ı hûm-hâne-i tarikat ü hakikat...*" (Donuk, 2017, s. 658) ifadeleriyle benzetmiştir.

Tezat sanatının gücünden yararlanarak Küçük Mahmudzâde Abdullah'ın kimi zaman Mecnûn gibi deli divane kimi zaman da akıl hocası Eflatun gibi akli başında davrandığını "...*gahî edîb ü mütedeyyin, gahî Mecnûn u gahî Eflatûn, garîb-terkîb ü turfe-ma'cûn idi...*" (Donuk, 2017, s. 1838) sözleriyle dile getiren Atâyî, Eflatun'un akıl bakımından üstün oluşuna telmihte bulunmuştur.

3.2.3. Fahr-i Râzî

Kelam, felsefe, tefsir ve fıkıh usulü alanlarına dair çalışmalarıyla tanınan Fahr-i Râzî (ö. 606/1210), üstün zekâsı, güçlü hafızası, etkili hitabetiyle tanınmıştır. XII.

yüzyılın en büyük düşünürlerinden biri olarak kabul edilen Fahr-i Râzî, allâme unvanıyla anılmıştır (Yavuz, 1995, C. 12, s. 89).

Başta edebiyat olmak üzere tefsir, tarih, kelim gibi çeşitli disiplinlerde eserler telif eden Emir Şah oğlu Abdulganî'nin, ilim dünyasında Fahr-i Râzî'yi kıskandıracak kadar iyi olduğu "...mahsûl-i dakâ'ik-ı 'ilmiyyesi reşk-endâz-ı Fahr-ı Râzî..." (Donuk, 2017, s. 876) sözleriyle dile getirilmiştir.

3.2.4. İbn Sînâ

İbn Sînâ (ö. 428/1037), edebiyatımızda akıllılığı, doktorluğu ve tıp üzerine yazdığı kitapları ile anılmaktadır. Kınalızâde Ali Efendi, "...fenn-i hikmetün Ebû 'Alî 'si ..." (Donuk, 2017, s. 601) sözleriyle himmet sahibi oluşunda ve Karamanî Nasrullah, "...efkâr-ı umûr-ı dünyeviyyede İbn Sîna gibi dûr-bîn..." (Donuk, 2017, s. 1846) ifadeleriyle ileri görüşlülükte İbn Sina'ya benzetilmiştir.

Atâyî Zeylî'nde, Sultan Selim'in vefat ettiği yaş "...Sinîn-i 'ömri İbn Sînâ gibi vâsıl-ı sittîn olmayup ..." (Donuk, 2017, s. 673) şeklinde İbn Sînâ'nın vefat ettiği yaşla ilişkilendirilerek ifade edilmiştir.

3.2.5. Kâfiyeci Muhyiddin

Kâfiyeci Muhyiddin Efendi, Hanefîler'in önde gelen âlimlerindedir (Gökbulut, 2001, C. 24, s. 154). Atâyî, Şâfiyeci Muslihiddin'in tıpkı Kâfiyeci Muhyiddin gibi meşhur olduğunu "...Kâfiyeci Muhyiddîn gibi nâmdâr..." (Donuk, 2017, s. 1422) sözleriyle dile getirmiştir.

3.2.6. Kutb-i Şîrâzî

Kutb-i Şîrâzî (ö. 710/1311), astronomi, matematik, tıp ve din âlimidir. Şöhreti, esas itibarıyla birçok disiplinde uzman olup her biri hakkında çok önemli eserler ortaya koymasından kaynaklanmaktadır (Şerbetçi, 2002, C. 26, s. 487).

Atâyî, çeşitli disiplinlerde çok sayıda eser ortaya koyan Emir Şah oğlu Abdulganî Efendi'nin, Kutb-ı Şîrâzî'nin dairesinin etrafında dönen bir pergel olduğunu "...medâr-ı pergâr-ı efkârı hâric-i dâ'ire-i Kutb-ı Şîrâzî ..." (Donuk, 2017, s. 876) sözleriyle ifade etmiştir.

3.2.7. Molla Fenârî

Atâyî Zeylî'nde biyografisi verilen Hasan Çelebi, Molla Fenârî'nin torunudur. Atâyî, Hasan Çelebi'yi vasf ederken onu Fenârî'nin ocağının nur saçan bir mumu olduğunu "...şem'-i nûr-efşân-ı dûdmân-ı Fenârî idi..." (Donuk, 2017, s. 276) ifadeleriyle dile getirmiştir.

3.2.8. Tablâvî

Tablâvî (ö. 1014/1606), İslamî ilimlerin çeşitli dallarında bilgi sahibi olan ve eserler telif eden bir âlimdir (Bulut, 2019, C. Ek-2, s. 569). Atâyî, ilimde ve İslam'ın gerektirdiği doğrulukta hüner sahibi olan Manav Muslihiddin'in Tablâvî gibi fâzıl ve seçkin bir kimse olduğunu "...Fâzıl-ı Tablâvî gibi mümtâz idi..." (Donuk, 2017, s. 1355) sözleriyle beyan etmiştir.

3.3. Şair, Yazar ve Belagatçılar

3.3.1. Asmaî

Asmaî, Basra dil mektebinin önde gelen simalarındandır. Şiir ve ahbâr râvisi, dil ve edebiyat âlimi olarak meşhur olmuştur (Tülücü, 1991, C. 3, s. 499). Atâyî, Muharrem Efendi'nin sözlerinin güzelliğinin Asmaî'yi kıskandıracak tarzda olduğunu "...nefâset-i elfâzda reşk-i Asmaî..." (Donuk, 2017, s. 997) sözleriyle; Abdülkerimzâde Efendi'nin dilinin Asmaî gibi olduğunu "...Asmaî'l-lüsün..." (Donuk, 2017, s. 493) tamlamasıyla; Vâlihî'nin devrinde Asmaî gibi olduğunu da "...'asrında misâl-i Asmaî..." (Donuk, 2017, s. 1016) ifadeleriyle dile getirmiştir.

3.3.2. Câhiz

Arap edebiyatının en büyük yazarlarından biri olan Câhiz (ö. 255/869), nesirdeki üslubu ile takdir görmüştür. İbnü'l-Mukaffa', Sehl b. Hârûn gibi büyük nesir ustaları yetişmişse de Arap nesrine mükemmel şeklini veren Câhiz olmuştur (Şeşen, 1993, C. 7, s. 20).

Atâyî Zeylî'ndeki, "...nefâset-i elfâzda reşk-i...Câhiz..." (Donuk, 2017, s. 997), "...'asrında misâl-i ... Câhiz..." (Donuk, 2017, s. 1016), "...kavâ'id-i 'Arâbiyye'de hem-ser-i Câhiz..." (Donuk, 2017, s. 1247) ve "...fenn-i belâgatde nakd-i Câhiz..." (Donuk, 2017, s. 1525) ifadeleriyle, biyografi sahiplerinin nesirdeki hünerlerinin Câhiz'in nesir sanatındaki mahareti ile ölçüldüğü görülmektedir.

Câhiz, Asmâ'î ve Vâiz-i Kâşifî gibi vaizliği ile meşhur olmuştur. Atâyî, biyografi sahiplerinin vaizliklerinin mertebesini "...vâ'iz-i Câhiziyü'l-edâ..." (Donuk, 2017, s. 416, 1007, 1240), "...vâ'iz-i Câhiz-ta'lîm..." (Donuk, 2017, s. 633) ve "...vâ'iz-i Câhiziyü't-ta'bîr..." (Donuk, 2017, s. 1867) ifadelerinde görüldüğü üzere Câhiz ile mukayese etmiş, vaizlik üsluplarını da Câhiz'e teşbih etmiştir.

3.3.3. Câmî

Nakşibendî tarikatına mensup, âlim ve şair olan Abdurrahman Câmî (ö. 898/1492), Fars şiirinin en büyük üstatlarından. Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin *Sâkînâme*'deki üslubunu Câmî'ye "...Sâkînâme nazm eylemişlerdür. Hakka ki neşve-engîz-i...Câmî..." (Donuk, 2017, s. 1814) ifadeleriyle teşbih etmiştir.

3.3.4. Ehlî

İranlı şair Ehlî-i Şîrâzî (ö. 942/1535), aruz, kafiye, muamma, bedii ve beyân sanatlarına olan vukufu ile şöhret kazanmıştır (Tokmak, 1994, C. 10, s. 533). Atâyî, Ehlî Çelebî'nin şiir sanatındaki maharetini müellifin ismiyle de ilintili olan şair Ehlî'ye denk olduğunu "...şi'riyyede... Ehlî'ye bedel..." (Donuk, 2017, s. 1203) sözleriyle ifade etmiştir.

3.3.5. Emrî

650'den fazla muamması bulunan Emrî (ö. 983/1575), muammanın önem kazanmasını ve kendisinden sonra da devam ettirilmesini sağlamıştır (Saraç, 2020). Muamma sanatında, Feyzî'nin ve Mamazâde Hâdî'nin, Emrî gibi oldukları sırasıyla "...Vâdî-i mu'ammâda...Emrî gibi pergâr-ı efkârı i'câz-medâr olup..." (Donuk, 2017, s. 1389)

ve "...fenn-i mu'ammâda Emrî'ye sâlis..." (Donuk, 2017, s. 1723) sözleriyle ifade edilmiştir.

3.3.6. Firdevsî

İran'ın millî destanı *Şehname*'nin müellifi olan Firdevsî (ö. 411/1020?), *Şehname*'de kullandığı ifade dil ve üslup özellikleriyle meşhur olmuş, pek çok yazara tesir etmiştir. Atâyî, çeşitli disiplinlerde pek çok eser telif eden Veysî'yi üslupta Firdevsî'ye "...vassâf-ı Firdevsî-eda.." (Donuk, 2017, s. 1758) sözleriyle teşbih etmiştir.

3.3.7. Hâcû

İranlı şair Hâcû-yi Kirmânî (ö. 753/1352), bilhassa gazel sahasında büyük bir başarı göstermiştir. Gazeli, doruğuna çıkararak Hâfız-ı Şîrâzî dahi ondan etkilenmiştir (Tokmak, 1996, C. 14, s. 520).

Atâyî Zeylî'nde, Kınalızâde Ali Efendi'nin şiir ve inşada Hâcû'yı kıskandıracak güzellikte olduğu "...şî'r ü inşada reşk-endâz-ı h'âce-i cihân ü H'âcû..." (Donuk, 2017, s. 601) şeklinde ifade edilmiştir.

3.3.8. Hâfız

İran'ın önde gelen lirik şairlerinden olan Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390?), şöhrete gazelleriyle ulaşmıştır. Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin inşa ettiği beyitlerin, Hâfız'ın neşe veren mısraları gibi olduğunu "...Sâkînâme nazm eylemişlerdür. Hakka ki neşve-engîz-i Hâfız..." (Donuk, 2017, s. 1814) sözleriyle vurgulamıştır.

3.3.9. Harîrî

Makamât yazarı ve dil âlimi olan Harîrî'nin (ö. 516/1122) yazarlığı geniş çevrelere yayılmıştır. Atâyî, Abdülkerimzâde Efendi ve Meylî'nin nâsırlığını methederken, onların üslubunu nesir sanatındaki üstatlığı ile bilinen Harîrî'ye teşbih etmiş, her iki isim için de "...Harîrî't-tahrîr..." (Donuk, 2017, s. 493, 936) ibaresini kullanmıştır.

3.3.10. Hâtem-i Tâî

Hâtem-i Tâî (ö. 578?), câhiliye döneminin cömertliğiyle ünlü olan şairidir. Sadece Arap edebiyatında değil İran ve Türk edebiyatlarında da cömertlik timsali olarak tanınmıştır (Tülücü 1997, C. 16, s. 472).

Atâyî'nin teşbih ve telmih unsuru olarak yer verdiği isimler arasında öne çıkan Hâtem-i Tâî'ye 11 biyografide rastlamaktayız. Müellifler, "...sehâ vü keremde Hâtem gibi bî-misâl..." (Donuk, 2017, s. 1404), "...Sehâ ve keremde Hâtem-i sânidür..." (Donuk, 2017, s. 474), "...mahdûm-ı Hâtem-kerem..." (Donuk, 2017, s. 519), "...merhameti za'îf-nüvâz, Hâtem-i 'asr..." (Donuk, 2017, s. 724), "...kerîm-i Hâtem-zimmet..." (Donuk, 2017, s. 1595), "...Hâtem-i fazl ü 'irfân..." (Donuk, 2017, s. 1854) ve "...nâdire-i 'asr ve Hâtem-i Mısr idi..." (Donuk, 2017, s. 1218) örneklerinde görüldüğü üzere cömertlikte Hâtem'e teşbih edilmişlerdir.

Atâyî Zeylî'nde ayrıca, "...Nişâncizâde Ahmed Beg merhûmun Hâtem gibi mülk-i yemîni..." (Donuk, 2017, s. 1452) ve "...sâbıkân Hâtem gibi mülk-i yemîni olan..." (Donuk, 2017, s. 1846) ifadeleriyle de Hâtem'in cömertliği açıkça belirtilmeden ona telmihte bulunulmuştur.

3.3.11. Hâtîfî

Atâyî, Nâdirî'nin kıssa söylemede ve bedii bir şekilde sözü güzel ifade etmede Hâtîfî'ye (ö. 927/1521) benzediğini ve onun yolundan ilerlediğini "...*Îrâd-ı mezâmîn-i bedî'a ve kıssa-güzârîde...Hâtîfî'ye peyrevlik itmiş yürümüştür...*" (Donuk, 2017, s. 1734) sözleriyle dile getirmiştir.

3.3.12. Hüseyin-i Vâiz

İranlı müfessir, mutasavvıf ve şair olan Hüseyin-i Vâiz (ö. 910/1504-1505), lakabından da anlaşılacağı üzere vaazları ile tanınmıştır. Atâyî, "...*mev'ize-i mûkizede hem-pâye-i Hüseyin-i Vâ'iz...*" (Donuk, 2017, s. 997), "...*hem-pâye-i Hüseyin-i Va'iz...*" (Donuk, 2017, s. 1016) ve "...*semt-i mev'izede ka'im-makâm-ı Hüseyin-i Vâ'iz...*" (Donuk, 2017, s. 1525) ifadeleriyle sırasıyla Muharrem Efendi, Vâlihî ve Hasan Efendi'nin vaizliğini Hüseyin-i Vâiz'e teşbih etmiştir.

3.3.13. İbn Muhannâ

Hilyetü'l-insân ve halbetü'l-lisân adlı sözlüğüyle tanınmış Iraklı dil âlimi ve tarihçi olan İbn Muhannâ (ö. 682/1283), Arapça, Farsça, Türkçe ve Moğolca'nın önemli kaynaklarından sayılan bir eser ortaya koymuştur. Bu eserde, belagat konusunda çeşitli bilgiler de ele alınmıştır (Erkan, 1999, C. 20, s. 218).

Atâyî, Kınalızâde Ali Efendi'nin belagat sanatındaki ustalığını methederken onun belagat vadisinin mızrakla oynayan İbn Muhannâ'sı olduğunu "...*nîze-bâzî-i vâdî-i belâgatun İbn Muhannâ'sı ...*" (Donuk, 2017, s. 601) ifadeleriyle kaleme almıştır.

3.3.14. İmâdî

İranlı şair İmâdî (ö. 550/1155?), anlatım özellikleri ve belagat bakımından devrinde öne çıkmıştır. *Atâyî Zeylî*'nde Abdulkerimzâde Efendi'nin, edebiyat sanatında İmâdî gibi olduğu "... *İmâdî'l-kalem...*" (Donuk, 2017, s. 493) terkibiyle belirtilmiştir.

3.3.15. İmrü'l-kays

Câhiliye devrinin tanınmış Arap şairlerinden olan İmrü'l-kays'ın (ö. 540) şairliğini, Hz. Muhammed ve Hz. Ali övmüştür (Savran, 2000, C. 22, s. 237). Atâyî, Veysî'nin benimsediği belagat üslubunu İmrü'l-kays'ın üslubuna "...*hikmet-tırâz-ı belâgat-i...İmrü'l-kays...*" (Donuk, 2017, s. 1752) sözleriyle teşbih etmiştir.

3.3.16. Kâsım-ı Günâbâdî

Günâbâdî (ö. 1571'den sonra), hamse sahibi şöhretli bir şairdir (Arslan, 2007, s. 311). Atâyî, Nâdirî'nin kıssa söylemede ve bedii bir şekilde sözü güzel ifade etmede Kâsım-ı Günâbâdî'nin yolundan gittiğini "...*Îrâd-ı mezâmîn-i bedî'a ve kıssa-güzârîde Kâsım-ı Günâbâdî...ye peyrevlik itmiş yürümüştür...*" (Donuk, 2017, s. 1734) sözleriyle belirtmiştir.

3.3.17. Kus bin Sâide

Câhiliye döneminde Hz. Peygamber'in kendisini dinlediği, tevhid inancına bağlı bir şair olan Kus b. Sâide (ö. 600), belagat sahibi oluşuyla meşhurdur (Kapar, 2002, C. 26, s. 460). Atâyî, Veysî'nin benimsediği belagat üslubunu Kus b. Sâide'nin üslubuna "...*hikmet-tırâz-ı belâgat-i Kus bin Sâ'ide...*" (Donuk, 2017, s. 1752) sözleriyle teşbih etmiştir.

3.3.18. Manav İvaz

Osmanlı kazaskeri olan İvaz Efendi (ö. 994/1586), medrese ders kitabı olan tefsir, fıkıh, belagat ve kelim alanında yazılmış *Envârü't-tenzîl, el-Hidâye, Miftâhu'l- 'ulûm, et-Telvîh* ve *el-Mevâkıf* gibi eserlere müstakil hâşiyeler kaleme almıştır (Özcan, 2001, C. 23, s. 490).

Manav Hidayet Efendi'nin fazilet ve kemalde Manav İvaz'a benzediğini hatta ondan daha efdal olduğunu "...zu'mınca fazl ü kemâlde Manav 'İvâz'a bedel, belki Şârih-i Mana'î'den efdal..." (Donuk, 2017, s. 1787) ifadeleriyle dile getirmiştir.

3.3.19. Ömer Hayyam

İranlı âlim, şair ve filozof olan Ömer Hayyam (ö. 526/1132?), rubailerıyla dünyaya nam salmıştır. Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin Hayyam'ı kışkandıracak tarzda rubailer kaleme aldığını "...tertîb-i dîvân-ı rubâ'îyyât eylemişlerdür. El-hakk reşk-revân-ı Hayyâm..." (Donuk, 2017, s. 1813) sözleriyle ifade etmiştir.

3.3.20. Sâmî

Sâm Mirza'nın (ö. 974/1566-67), *Tuhfe-yi Sâmi* adını taşıyan tezkiresi meşhurdur. Eser, XVI. yüzyılın ilk yarısında yaşamış Farsça ve Türkçe şiir söyleyen 714 şairin hayat hikâyesini ve şiirlerinden bazı örnekleri ihtiva eder (Alışık, 2009, C. 36, s. 61).

Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin telif ettiği *Sâkinâme*'nin her bir beytinin *Tuhfe-i Sâmi* gibi olduğunu "...Sâkinâme nazm eylemişlerdür. Hakka ki...her beyti bir...Tuhfe-i Sâmi'dür..." (Donuk, 2017, s. 1814) sözleriyle kaleme almıştır.

3.3.21. Selmân

İranlı meşhur şair Selmân-ı Sâvecî (ö. 778/1376), döneminde ön plana çıkmıştır. Atâyî, Ehlî Çelebî'nin şiir sanatındaki maharetini Selmân'a "...şî'riyyede Selmân'a... bedel..." (Donuk, 2017, s. 1203) ifadeleriyle teşbih etmiştir.

3.3.22. Ubeydî

Ubeydî (ö. 981/1573), muamma sanatında Emrî'den dersler alarak onun yolundan gitmiştir (Şanlı, 2020).

Atâyî, Mamazâde Hâdî'nin muamma ilminde Emrî ve Ubeydî'den sonra geldiğini "...fenn-i mu'ammâda Emrî ve 'Ubeydî'ye sâlis..." (Donuk, 2017, s. 1723) sözleriyle dile getirerek Ubeydî'nin muammadaki maharetine telmih yapmıştır.

3.4. Sanatkârlar

3.4.1. Bihzâd

Bihzâd (ö. 942/1535-36?), ünlü bir minyatür ustasıdır. Atâyî, Hasan Beyzâde Çelebî'nin çizdiği resmi tasvir ederken "...senbûse-i ruhsâr-ı âlini bir tavr-ı dil-firîb üzere tarh eylemiş idi ki kilik-i Bihzâd...keşîde-i ebrû-yı 'işve-engîzinde zencîre-i mûy-ı dil-avîzi gibi lertzân ve taksîm-i nokta-i dehenünde ki misâl-i cüz'-i lâ-yetecezzâdur..." (Donuk, 2017, s. 879) ifadeleriyle Bihzâd'ın resimdeki ustalığına telmihte bulunmuştur.

3.4.2. Mânî

Çinli, meşhur bir nakkaş ve ressam olan Mânî, yaptığı resimleri, gökten inen bir mucize olarak göstermiştir (Pala, 2006, s. 297). Mânî, 7 biyografide telmih, teşbih ve mübalağa unsuru olarak kullanılmıştır.

Atâyî, Fâzıl-ı Taşkendi ve Hocazâde Mehmed Efendi biyografisine eklediği anekdotlarda Mânî'nin cilalanmış levhasına (Donuk, 2017, s. 711; s. 1473) teşbih yapmıştır. Abdulvehhap ve Haydar Efendi'nin, evlerini, Mânî'nin meclisine çevirdiklerini "...meclis-i Mânî gibi nakş-ı ülfetle ser-sahîfe-i mecmû'a-i dâniş ü iz'an iken..." (Donuk, 2017, s. 1777) sözleriyle ifade etmiştir.

Kılıç Ali Paşa komutasındaki donanmanın Mânî'nin hançer yapraklı resmi gibi Akdeniz levhasının süsü olduğunu "...resm-i hancer-i berg-i Mânî gibi zîb-i safha-i Deryâyı Sefîd olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 721) ifadeleriyle vurgulayan Atâyî, Rızâyî'yi Mânî'nin aldatıcı cilasına "...cilâ-yı Mânî-sıfat-ı firîbende..." (Donuk, 2017, s. 1780) sözleriyle benzetmiştir.

Sultan Ahmed Han'ın biyografisinde Atâyî, Mânî'ye ait *Nigaristan* adlı resim mecmuasına gönderme yapmıştır (Donuk, 2017, s. 1544). Hasan Beyzâde Çelebi'nin kalemini Mânî'nin kalemine benzetmiştir (Donuk, 2017, s. 879).

Mitolojik ve Efsanevî Şahsiyetler

3.5. Âsâf

Âsâf, fazilet, ileri görüşlülük, idare ve tedbir timsali olmuştur (Pala, 2006, s. 33).

Atâyî, Ebû Sa'îd Efendi'yi tasvir ederken onun İslamiyet'i yaymak için verdiği çabalardan, padişah ile yaptığı seferlerdeki cesaretinden ve faziletlerinden bahsetmiş ve "...gûş-zed-i vezîr-i Âsâf-nazîr..." (Donuk, 2017, s. 694) ifadeleriyle onun Âsâf gibi olduğunu vurgulamıştır.

3.6. Behrâm

Sâsânîler soyundan İranlı bir hükümdar olan Behrâm, kahramanlıklarıyla meşhur olmuştur. Atâyî, "...hizber-i Behrâm-intikâm..." (Donuk, 2017, s. 1545) ve "...kahramân-ı Behrâm-intikâm..." (Donuk, 2017, s. 1635) örneklerinde görüldüğü üzere müellifleri Behram'a kahramanlık yönünden teşbih etmiştir.

Behram, dönemin mimarlarından Sinimmâr'a yedi kubbeli, her bir kubbesi değişik renkte olan bir köşk yaptırmıştır (Demirel, 2001, s. 188). Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin murabbalarının Behrâm'ın misk kokulu köşkünü kıskandıracak tarzda inşa edildiğini "...bînâ-yı murabba'-tarh-ı zîbende-nizâmı ebkâr-ı efkâr ile mahsûd-i kasr-ı müşkîn-i Behrâm..." (Donuk, 2017, s. 1813) sözleriyle vurgulamıştır.

3.7. Bijen

Şehname kahramanı olan Rüstem'in torunu Bijen, kahramanlık maceralarıyla meşhur olmuştur. Atâyî, "...şu'le-misâl yalun kılıçla hamle-künân olmagla tîg-zen dilâverler mânend-i...Bijen..." (Donuk, 2017, s. 1263) ifadesiyle Bijen'in kahramanlığına gönderme yaparak Sultan Mehmed'i yüceltmıştır.

3.8. Cem/Cemşîd

Nuh Peygamber zamanında yaşadığı kabul edilen Cem, yakışıklı ve şanı yüce padişahlar için kullanılan bir terim olmuştur. Cem'in, kimi yerde Cemşid, kimi yerde Hz. Süleyman kimi yerde de İskender kişiliğine büründürüldüğü görülmektedir (Pala, 2006, s. 86-87).

Atâyî, "...Cem-meniş" (Donuk, 2017, s. 723) ifadesiyle Sultan Selim Han'ın tabiatını Cem'e teşbih etmiştir. Atâyî, çok yetenekli olduğunu vurguladığı Şeyhülislam Fuzayl Efendi'nin işitilmemiş sanatlarda Cemşid gibi olduğunu da "...sanâ'i-i garîbede Cemşîd gibi sahib-i külliyyet-i kemal olup..." (Donuk, 2017, s. 835) ifadeleriyle dile getirmiştir.

Sultan II. Osman'ı, "...Pâdişâh-ı magfûr aftâb-ı sahîb-i zuhûr, sultân-ı âlî-kadr-i Cemşîd-fer..." (Donuk, 2017, s. 1640) sözleriyle Cemşid'in ışığı olarak tasvir eden Atâyî, Feyzî'nin *Gül-i Sadberg* isimli manzumesini "...Hakka ki ol beyt-i dil-avîzun güşâyîş-i tılısmat-ı eşkâlî mânend-i dahme-i Cemşîd², hayret-dih-i 'uşşâk..." (Donuk, 2017, s. 1390) ifadeleriyle Cemşid'in hazinesine benzetmiştir.

3.9. Dahhâk

İran'ın Pişdâdiyan sülalesi hükümdarlarından biri olan Dahhâk'ın, iki omuzu üstünde kendisine acı veren iki yılan oturmuş. Bu yılanlara her gün iki çocuk beyni getirelerek yedirilirmiş. Dahhâk-i Mârî (Yılanlı Dahhâk) de denilen bu kişi zulmüyle meşhurdur (Pala, 2006, s. 104). Atâyî, Nâdirî'nin kılı kırk yaran mizacını, Dahhâk'ın keskin kılıcına "...tab'-ı mû-şikâfî tîg-ı Dahhâk gibi bün-tîz..." (Donuk, 2017, s. 1732) sözleriyle teşbih etmiştir.

3.10. Dârâ

Hükümdar anlamına gelen Dârâ, ihtişam, saltanat ve ululuk sembolü olarak ele alınır. *Şehname*'nin başkahramanlarından olan Dârâ ile ilgili olarak sultanlar sultanı anlamına gelen "dâver-i dâverân-ı Dârâ" deyimini, padişahların övgüsü için kalıplaşmış bir ifadedir (Pala, 2006, s. 106).

Atâyî, Sultan Süleyman Han'ın biyografisinde "...dâver-i Dârâ-der..." (Donuk, 2017, s. 453) deyimine yer vermiş; Sultan Ahmed Han'ın biyografisinde de padişahın ululuğunu yüceltmek için "...pâdişâh-ı...Dârâ-dirâyet..." (Donuk, 2017, s. 1571) ifadesini kullanmıştır.

3.11. Feramerz

Şehname'nin kahramanlarından olan Feramerz, kahramanlık timsali olmuştur. Atâyî, Sultan II. Osman'ı tasvir ederken "...Kahramân-ı Ferâmerz..." (Donuk, 2017, s. 1640) ifadeleriyle Feramerz'in kahramanlığına telmihte bulunmuş, II. Osman'ı Feramerz'e teşbih etmiştir.

3.12. Ferîdûn

Ferîdûn, edebiyatta adalet timsalidir. Atâyî, Sultan I. Ahmed'in adaletli oluşunu Ferîdûn ile ilişkilendirerek "...şâh-ı Ferîdûn-câh-ı 'alî-baht idi..." (Donuk, 2017, s. 1554) ifadelerini kaleme almıştır.

² "Dahme-i Cem", Atilla Şentürk'e göre hazine anlamına gelmektedir (2019, C.3, s. 20).

3.13. Hüsrev

Altını çok seven Hüsrev'in tahtının da altından olduğu ileri sürülmüştür. Atâyî, Sultan Selim'in tahta çıkışını anlatırken "...mânend-i Hüsrev-i zerrîn-evreng-i firûze-fâm cülûs-ı taht-ı refref-ıhtirâm ..." (Donuk, 2017, s. 461) ifadeleriyle Hüsrev'in tahtına gönderme yapmıştır.

3.14. İsfendiyâr

Şehname kahramanlarından olan İsfendiyâr, hak, kudret ve lütuf timsalidir. Şairler onun cesaretini, gücünü ve yenilmezliğini ön plana çıkarmışlardır. Bu sebeple şiirde Rûyinten lakabı adından daha sık kullanılmıştır (Albayrak, 2000, C. 22, s. 511-512).

Atâyî *Zeyli*'nde, "...Belki gerden-i Rûyînten-i gerdûn..." (Donuk, 2017, s. 263) ve "...dîde-dûz-i İsfendiyâr-ı zemâne..." (Donuk, 2017, s. 263) ifadelerinde İsfendiyâr'ın maceralarına telmihte bulunulmuş, İsfendiyâr'ın gözlerinin Rüstem'in okuyla kör edildiği hatırlatılmıştır.

3.15. İskender

Bilhassa padişah tasvirlerinde cihangirliği sebebiyle İskender'den bahsedildiği görülmektedir. İskender, Sultan Süleyman'ın biyografisinde teşbih unsuru olarak "...İskender-hâşem..." (Donuk, 2017, s. 453) tamlamasıyla; Sultan II. Osman'ın biyografisinde de aynı amaçla "...hâkân-ı İskender-rây-ı hurşîd-efser..." (Donuk, 2017, s. 1640) şeklinde geçmektedir.

3.16. Keyhüsrev

İranlı Keykâvus'un torunu olan Keyhüsrev, metinlerde padişahları methetmek için sıfat olarak kullanılmaktadır. Atâyî, Sultan Murad Han için "...pâdişâh-ı Keyhusrev-nijâd şehzâde-i ercümendleri..." (Donuk, 2017, s. 723) ifadelerini kullanarak Keyhüsrev'in kahramanlık yönünü Sultan Murad Han'a benzetmiştir.

3.17. Keyümers

Şehname kahramanlarından olan Keyümers, devle savaşmış, devin başından ayağına kadar derisini yüzmüş, eşi görülmemiş şekilde kafasını kesmiştir (Lugal, 2011, s. 309-310).

Atâyî, gaddarlığı ile bilinen Rûşenîzâde'yi tasvir ederken devî yenen Keyümers'e "...terfih-i zu'afâ-yı vâcibü'l-merhame için Keyümers-i dîv-bend..." (Donuk, 2017, s. 308) sözleriyle telmihte bulunmuştur.

3.18. Nerîmân/Neyrem

Nerîmân, Rüstem'in dedesi ve Sam'ın babasıdır. Şiirimizde genellikle kahramanlığı, yiğitliği ve pehlivanlığı nedeniyle benzetme vesilesi olarak anılır (Şişman ve Kuzubaş, 2007, s. 154).

Atâyî, "...nermûde-şâne-i pûlâd-ı Nerîmân..." (Donuk, 2017, s. 1635), "...kahr-ı Nerîmâne ile tâc-ı derdmendi tîr-i cefâyâ ..." (Donuk, 2017, s. 353) ve "...pençe-i Nerîmân-ı sipîhr nerm..." (Donuk, 2017, s. 263) örneklerinde görüldüğü üzere müelliflerin ortaya koydukları kahramanlıklarını Nerîmân'ınkilere benzetmiştir.

Nerîmân, Neyrem olarak da bilinir. Atâyî, "...seyâhat-ı Kâf-ı Neyrem..." (Donuk, 2017, s. 439), "...şâne-i ahenîn-i Neyrem'den nişâne idi..." (Donuk, 2017, s. 1514) ve

"...*kuvvet-i bâzû-yı fikri zûr-pençe-i Neyrem'den nişâne...*" (Donuk, 2017, s. 1732) örneklerinde olduğu gibi müellifleri Neyrem'e de teşbih etmiştir.

3.19. Rüstem

Hefthan-ı Acem ve Rüstem-i Zâl gibi lakaplarla da tanınan Rüstem, kuvvetin ve yenilmezliğin sembolü olmuştur (Pala, 2006, s. 395). Osman Paşa'nın yaptığı savaş "...*'Osmân Pâşâ'nun ol melhâme-i 'azîmede olan neberd-i Rüstemânesi nakş-ı meclis-i heft-hân...*" (Donuk, 2017, s. 1037) şeklindeki ifadelerle Rüstem'in savaşlarına teşbih edilmiştir. Bunun yanında dağ deviren olduğu "...*kûh-efgen-i Rüstem-salâbet...*" askerlerin savaşçılığı "...*şu'le-misâl yalun kılıçla hamle-künân olmağla tîğ-zen dilâverler mânend-i Rüstem ...*" sözleriyle; Ebu Said Efendi'nin kudreti *Rüstem-kudret...* ifadeleriyle belirtilmiştir (Donuk, 2017, s. 1263; s. 1044; s. 694).

Sadrazam Rüstem Paşa'nın, Rüstem karakterli olduğunu ve Rüstem gibi hamleler yaptığını "...*Sadr-ı a'zâm, Rüstem ü Cem-şiyem...*" (Donuk, 2017, s. 352) ve "...*hamle-i Rüstemâne...*" (Donuk, 2017, s. 353) şeklinde belirtmiştir.

Rüstem'in babası olan Zal'ın "destan" lakabından dolayı Rüstem'e "Rüstem-i destan" da denilmiştir. Atâyî, "...*pençe-tâb-ı Rüstem-i destân...*" (Donuk, 2017, s. 1635) ifadesiyle Sultan Osman Han'ı Rüstem'e benzetmiştir.

Sultan Süleyman'ın "...*heft-hân-ı Rüstem...*" (Donuk, 2017, s. 439) ve Nihâlî'nin "...*Heft-hân-ı Rüstem'den nişân virür...*" (Donuk, 2017, s. 1566) şeklinde Rüstem'in heft hânına yani yedi sofrasına benzetildiği görülmektedir.³

3.20. Sâm

Sâm'a, Ferîdûn tarafından dünya pehlivanı unvanı verilmiştir (Yıldırım, 2008, s. 604). Atâyî, Sultan II. Osman'ın cengaverliğini dile getirerek onu pehlivanlığı ve at biniciliğiyle nam salan Sâm'a "...*Sâm-süvâr-ı şu'le-cünbiş-i sabâ-cevelân...*" (Donuk, 2017, s. 1640) sözleriyle benzetmiştir.

3.21. Siyâmek

Şehname kahramanlarından biri olan Siyâmek, Kiyamers'in oğludur. Atâyî, Sultan II. Osman'ın gücünü ve kudretini "...*Siyâmek-sinân...*" (Donuk, 2017, s. 1640) terkihiyle kahramanlığıyla meşhur olan Siyâmek'in mızrağına benzetir.

3.22. Siyâvûş

Şehname kahramanı Keykavûs'un oğlu olan Siyâvûş adına düzenlenen "Siyâvûşân" veya "Sevûşûn" adı verilen özel yas törenlerinin asırlar boyu sürdürülmüş olduğu anlaşılmaktadır (Örs, 2009, C. 37, s. 308).

Atâyî, Gazi Giray Han'ın aldığı mağlubiyet karşısında yaşadığı hüznü Siyâvûş'un mezkûr matemine "...*el-ân mâtem-i Siyâvûş gibi on diyârda hüznü bakî...*" (Donuk, 2017, s. 1396) sözleriyle teşbih etmiştir.

³ Rüstem ve İsfendiyar'ın her savaştan sonra zaferlerini kutlamak üzere düzenledikleri ziyafet ve şölenlere heft hân (yedi sofraya, yedi ziyafet) denilmiştir (Ünver, 1998, C. 17, s. 158-159).

3.23. Sührâb

Şehname kahramanlarından olan Sührâb, Rüstem'in yiğitliğiyle meşhur olan oğludur. Rüstem, kendi oğlu olduğunu bilmeden Sührâb'ı öldürmüştür. Atâyî, Cafer Efendi'nin gazabını teskin edemeyip zavallı Sührâb'ın hançeri ile gönül yaraladığını "...hancer-i Sührâb-efgen-i teftîş ile dil-rîş itmiş idi..." (Donuk, 2017, s. 777) sözleriyle ifade etmiştir.

3.24. Zâl

Şehname'de Zâl-ı zer (yaşlı) ve Destan adlarıyla da geçen Zâl, Sâm'ın oğlu ve Rüstem'in babasıdır. Beyaz saçlı doğduğu için yaşlı anlamına gel Zâl ismi verilmiştir (Yıldırım, 2008, s. 735).

Salıncak Rıdvan Efendi'yi izzetin ve yücelik Zabulistan'ının Zâl'ı olarak "...Zâl-i Zâbulistân -ı 'izz ü 'alâ..." (Donuk, 2017, s. 1341) şeklinde tasvir eden Atâyî, "...Zâl-i zer gibi ejder-süvâr olan kapûdân-ı nâmdâr..." (Donuk, 2017, s. 721) sözleriyle de Siyavuş Paşa'nın, Zâl gibi ejder sürdüğünü ifade etmiştir.

4. Masal ve Hikâye Kahramanları

4.1. Amr-ı Ayyâr

Ayyâr-ı Cihân, Amr bin Ümeyye ve Peyk-i Resûl olarak anılan Amr-ı Ayyâr (ö. 60/679-80'den önce), lakabından da anlaşılacağı üzere hilekârlıkta nam salmıştır. Olağanüstü özelliklere sahip olan Amr-ı Ayyâr, kırk yıldır kazandığı hazineleri sakladığı çok büyük olan enbânından yani dağarcığından türlü türlü yiyecekler çıkarmasıyla bilinmektedir (Kont, 2019, s. 105).

Atâyî, Kafzâde Feyzî Efendi'nin hazinesini "...enbân-ı kerâme-i 'Amr gibi 'ummân-ı bî-pâyân idi..." (Donuk, 2017, s. 1402) sözleriyle, Lâihî'nin telif ettiği mecmuayı da "...hemyân-ı 'Amr-ı 'ummân-kerâme gibi bir mecmû'a tertîb itmiş idi..." (Donuk, 2017, s. 429-430) ifadeleriyle Amr'ın sonsuz zenginlikteki enbânına benzetmiştir.

Atâyî, Kâtip Mahmudzâde'nin hilekârlığını "... 'Amr-ı 'Ayyâr gibi hîle ile şöhre-i şeh'r ü diyâr idi..." (Donuk, 2017, s. 757) sözleriyle Amr-ı Ayyâr'ın hilekârlığına benzetmiştir.

4.2. Ebû Zeyd-i Serûcî

Makamâtü'l-Harîrî adlı eserde, toplumdaki çelişki ve çarpıklıklara dikkat çekmek maksadıyla hayalî kahraman Ebû Zeyd-i Serûcî'nin maceraları Hâris b. Hemmâm'ın dilinden anlatılmıştır. Eserin kahramanı olan Ebû Zeyd-i Serûcî, dilenci kılığında kurnaz ve düzenbaz bir kişidir; güzel konuşarak insanları etkiler, amacına ulaşmak için her türlü yalanı söyler ve her hileye başvurur (Kılıç, 2003, C. 27, s. 414-415).

Atâyî, Kirli Şücâ'nın Ebû Zeyd-i Serûcî gibi hileler yaptığını "...yazılan makalelerin Ebû Zeyd-i Serûcî'si idi..." (Donuk, 2017, s. 1589) şeklinde dile getirmiştir.

4.3. Ferhat

Hüsrev ü Şirin kahramanlarından olan Ferhat, Şirin'e âşıktır. Mesnevi kahramanlarından olan ve tıpkı Ferhat gibi Şirin'e âşık olan Hüsrev, dadısı ile iş birliği yaparak Şirin'i elde etmeye çalışır. Hüsrev'in dadısı, Ferhat'ın yanına gidip ona Şirin'in öldüğü yalanını söyler. Ferhat da o an kendini öldürür (Pala, 2006, s. 152).

Atâyî, Bekâyî biyografisine derc ettiği bir rivayetteki “...zen-i Ferhâd-küş gibi sehâre vü gaddâre idi...” (Donuk, 2017, s. 951) ifadesiyle Bekâyî'nin davranışını, yaptığı hileyle Ferhat'ın ölümüne sebep olan dadiya benzetmektedir.

4.4. Kays/Mecnûn

Leylâ ile Mecnûn hikâyesinin erkek kahramanı olan Mecnûn'un gerçek adı Kays'tır. Sevdiğine kavuşamayan Kays, mecnûn olur ve perişan bir hâlde çöllere düşer. Edebiyatımızda Kays, aşkıdan çöllere düşmesi ve aklını yitirmesi yönünden konu edinir.

“...Kays-ı sahra-neverd gibi bî-'akl ü hûş, me'lûf-i ins ü tuyûr u vuhûş olup...” (Donuk, 2017, s. 403), “...Kays-ı vîrâne-nişîn-i jûlîde-mû gibi terk-i dâr ü diyâr itmiş idi...” (Donuk, 2017, s. 1604), “...gâhî edîb ü mütedeyyin, gâhî Mecnûn u gâhî Eflâtûn, garîb-terkîb ü turfe-ma'cûn idi...” (Donuk, 2017, s. 1838) ve “...serdâr-ı jûlîde-mûyân-ı Mecnûn-timsâl olurlar idi...” (Donuk, 2017, s. 1631) örneklerinde görüldüğü üzere müellifler, Kays'a akıl yönünden teşbih edilmişlerdir.

5. Diğer Şahıslar

5.1. Bâkıl

Bâkıl, kuş beyinli, söz söylemekten âciz bir Arap'tır. Araplar arasında söz söylemekten âciz, belâheti zâhir olanlar hakkında, “Bâkıl'dan daha beceriksiz” meseli meşhurdur (Onay, 2019, s. 82).

Atâyî, Ağazâde Mehmed'i Bâkıl'a teşbih ederek onun, asrında darb-ı mesel olarak şöhret bulduğunu fakat benzetilen kişinin tam tersine oldukça akıllı olduğunu “...Bâkıl gibi 'asrında darbu'l-mesel, ammâ zemâne yâd-gârlarına nisbet 'akl-ı evvel idi...” (Donuk, 2017, s. 851) sözleriyle dile getirmiştir.

5.2. Eşab

Mizah ve esprinin kazanç vasıtası haline gelmesi Eşab'la başlamış, onun mizahî anekdot ve esprileri edebî eserlerde yer almıştır (Durmuş, 2005, C. 30, s. 205). Eşab, şahsına nispet edilen nüktelerden anlaşıldığına göre nerede bir menfaat varsa oraya koşan, her durumdan kendine bir çıkar devşirme gayretinde olan tipik bir oportünisttir (Uz-Efil, 2019, s. 309).

Atâyî, “...fırka-i Eş'âb-menişân-ı dünyâ-perest...” (Donuk, 2017, s. 535) ifadelerinde görüldüğü üzere Mircazâde Abdulah'ın mizacını dünya nimetlerine tapan Eşab'a benzetmiştir.

5.3. Hebenneka

Ahmaklığı mesellere konu olmuş, kendini akıllı sanan bir kimsedir. Atâyî, Ağazâde Mehmed'i Hebenneka'ya teşbih ederek onun, asrında darb-ı mesel olarak şöhret bulduğunu lakin benzetilen kişinin tam tersine oldukça akıllı olduğunu “...Hebenneka...gibi 'asrında darbu'l-mesel, ammâ zemâne yâd-gârlarına nisbet 'akl-ı evvel idi...” (Donuk, 2017, s. 851) ifadeleriyle kaleme almıştır.

6. Hakkında bilgi bulunamayanlar

6.1. Cüci

Atâyî, Kirli Şüca'nın latifeler yapmada Cüci'ye benzediğini "...Asrında olan letâ'ifün Cüci'si ...idi..." (Donuk, 2017, s. 1589) sözleriyle dile getirmiştir.

6.2. Dinkoz

Atâyî, Akkaftan Kemal Efendi'nin biyografisinde onun Dinkoz gibi mert biri olduğunu "...Dinkoz gibi merd-i müsellem olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 1587) şeklinde belirtmiştir.

6.3. Dürerci Hüsam

Atâyî, Mehemed Şer'iyatî'nin *Dürer* okutmakla nam salan Dürerci Hüsam'a muadil olduğunu "...Dürer ü Gurer mütâla'asına mâ'il, Dürerci Hüsâm'a mu'âdil idi..." (Donuk, 2017, s. 830) sözleriyle kaleme almıştır.

6.4. Hacı Baba

Atâyî, Akkaftan Kemal Efendi'nin biyografisinde onun Hacı Baba gibi mert olduğunu "...Hâcî Baba...gibi merd-i müsellem olmuş idi..." (Donuk, 2017, s. 1587) şeklinde dile getirmiştir.

6.5. Kirâmî

Atâyî, Azmizâde Hâletî'nin *Sâkînâme*'sinin her bir beytini Kirâmî mahlaslı şairin müfredlerine "...Sâkînâme nazm eylemişlerdür...her beyti bir müfred-i Kirâmî..." (Donuk, 2017, s. 1814) sözleriyle teşbih etmiştir.⁴

6.6. Şihâb

Atâyî, Feyzî'nin muamma sahasında Miro? Şihâb gibi nam kazandığını "...Vâdî-i mu'ammâda Mîro? Şihâb gibi nâmâdâr..." (Donuk, 2017, s. 1390) sözleriyle vurgulamıştır.⁵

6.7. Muhtar-ı Kûfî

Atâyî, Anadolu memleketlerinden gelen beylerbeylerinin Muhtar-ı Kûfî gibi Osman'ın kanını talep ettiklerini "...Muhtâr-ı Kûfî gibi taleb-i hûn-ı 'Osmân bahânesi ile 'alem-efrâz-ı istiklâl ü istibdâd olmuşlar idi..." (Donuk, 2017, s. 1683) şeklinde ifade etmiştir.

6.8. Sünbül Sa'dî

Atâyî, Karaçı Sadi Efendi'nin Sünbül Sadi gibi karanlığa mail olduğunu "...Sünbül Sa'dî gibi sevâde mâ'il ..." (Donuk, 2017, s. 823) şeklinde kaleme almıştır.

SONUÇ

Atâyî'nin, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik* isimli biyografik eserinde farklı milletlerden kişileri, çeşitli bağlamlarda zikrettiği görülmüştür. Tarihe, kültüre ve geleneğe mal olarak zamanla sembolleşen ve tarihî, mitolojik, dinî, efsanevî ve edebî kimlikleriyle öne çıkan şahıslar, Atâyî'nin kaleminde yer edinmiştir. Atâyî'nin bu

⁴ Bahsi geçen Kirâmî'nin hangi Kirâmî olduğu tespit edilememiştir.

⁵ Asıl adı Muhammed b. Yûsuf b. Şihâb-ı Şîrâzî (ö. 942/1535) olan Ehlî-i Şîrâzî'yi kastetmiş olabilir çünkü aruz, kafiye, muamma, bedii ve beyân sanatlarına olan vukufu ile de şöhret kazanmıştır. Ayrıca 100 beyitten ibaret olan muamma ve lugazları vardır (Tokmak, 1994, C. 10, s. 533).

isimlere hangi anlam çevrevelerinde yer verdiğini ve mezkûr isimleri hangi bağlamda kullandığını ortaya koymayı hedeflediğimiz bu çalışmanın neticesinde, Atâyî'nin telmih ve teşbih unsuru olarak zikrettiği 99 isim tespit edilmiştir.

Çalışmamızda, belirlenen bu isimler, 7 kısımda incelenmiştir. "Peygamberler" başlığı altında Hz. Davut, Hz. Eyüp, Hz. İbrahim, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Nuh, Hz. Süleyman, Hz. Yakup ve Hz. Yusuf olmak üzere dokuz nebinin biyografi sahiplerini tasvir etmede zikredildiği görülmüştür. Peygamberlerin kerametleri, yaşam öyküleri ve sahip oldukları fizikî ve ahlakî özellikler, Atâyî tarafından kullanılmıştır.

"Dinî-Tasavvufî Şahsiyetler" başlığı altında incelemeye tabi tuttuğumuz Abbas, Belkıs, Cafer-i Tayyâr, Edhem, Habîb-i Neccâr, Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Hz. Ömer, Hızır, Lokman, Veysel Karanî ve Züleyha olmak üzere on üç şahsın bilhassa kazandıkları dinî kimliklere bir telmih yapıldığı fark edilmiştir. Atâyî Zeyli'nde biyografisi verilen kişilerin sergiledikleri tutum ve davranışlar, din ve tasavvuf sahasında öne çıkan kişilerininkine teşbih edilerek, biyografi sahiplerine ulvî bir merteye de inşa edilmiştir.

"Tarihî Şahsiyetler" başlığı altında incelediğimiz, Cafer-i Bermekî, Cem Sultan, Cengiz Han, Efrasyab, Firavun, Gazneli Mahmûd, Hüsrev, Kâfûr, Nureddin-i Şehid, Şâpûr ve Timur olmak üzere 11 devlet adamının; Aristo, Eflatun, Fahr-i Râzî, İbn Sînâ, Kafiyeci Muhyiddin, Kutb-i Şirâzî, Molla Fenarî ve Tablavî olmak üzere sekiz âlim ve filozofun; Asmâî, Câhiz, Câmî, Ehlî, Emrî, Firdevsî, Hâcû, Hâfız, Harîrî, Hâtem, Hâtîfî, Hüseyin-i Vâiz, İbn Muhannâ, İmâdî, İmrü'l-kays, Kâsım-ı Günâbâdî, Kus bin Sâide, Manav İvaz, Ömer Hayyam, Sâmî, Selmân ve Ubeydî olmak üzere yirmi iki şair, yazar ve belagatçının ve Bihzâd ile Mânî olmak üzere iki sanatkârın çeşitli suretlerde kullandıkları görülmüştür. Atâyî'nin, biyografisini kaleme aldığı şahısların, mesleklerinde olan saygınlıklarının ve yaptıkları işlerdeki maharetlerinin boyutlarını ifade edebilmek için mezkûr şahısları kullandığı belirlenmiştir. Alanlarında öne çıkmış ve çeşitli ekollere öncülük yapmış bu tarihî şahsiyetler biyografi sahipleriyle mukayese edilmiştir. Atâyî'nin, mübalağa sanatının da gücüyle hâl tercümesini kaleme aldığı kişilerden bir kısmını, mezkûr tarihî şahsiyetlerden üstün tuttuğu da belirlenmiştir.

Atâyî, "Mitolojik ve Efsanevî Şahsiyetler" başlığı altında incelediğimiz Âsâf, Behrâm, Bijen, Cem/Cemşîd, Dahhâk, Dârâ, Feramerz, Ferîdûn, Hüsrev, İsfendiyâr, İskender, Keyhüsrev, Keyümers, Nerîmân/Neyrem, Rüstem, Sâm, Siyamek, Siyavûş, Sührâb, Şâpûr ve Zâl olmak üzere kahramanlık timsali yirmi şahsiyeti, bilhassa dönemin padişahını, sadrazamını, vezirini ve paşasını, kahramanlık bakımından methetmek için kullanmış; memduhu yüceltmıştır.

Atâyî Zeyli'nde, "Masal ve Hikâye Kahramanları" başlığı altında yer verdiğimiz Amr-ı Ayyâr, Ebû Zeyd-i Serûcî, Ferhâd ve Kays/Mecnûn olmak üzere dört kahramanın ve "Diğer Şahıslar" başlığı altında incelemeye tabi tuttuğumuz Bâkıl, Eşab ve Hebenneka olmak üzere mesellere konu olan üç şahsın, biyografisi verilen kişilerin sergiledikleri davranışları tasvir edebilmek ve kimi zaman da bu davranışları yerebilmek için telmih, teşbih, kinaye ve mübalağa unsuru olarak zikredildiği fark edilmiştir.

"Hakkında bilgi bulunamayanlar" başlığı altında Cücî, Dinkoz, Hâcî Baba, Dürerci Hüsam, Kirâmî, Şihab, Muhtâr-ı Kûfî ve Sünbü'l Sa'dî olmak üzere Atâyî Zeyli'nden başka bir yerde ismine rastlamadığımız ya da kim olduğu hakkında kesin bir hüküm

veremediğimiz sekiz ismin sahip oldukları hasletler ve yetenekler bakımından biyografi sahipleriyle karşılaştırıldıkları belirlenmiştir.

Çalışmamızın neticesinde Atâyî'nin, geniş bir şahıs kadrosuna yer vererek, kendisini geleneğin halkasına dâhil ettiğini, sahip olduğu kültürel, dinî, edebî ve efsanevî bilgi birikimini şahıslar üzerinden gözler önüne serdiğini söylemek mümkündür.

EXTENDED ABSTRACT

One of the sources that feed the classical Turkish literature is persons. Authors have included persons in their descriptions of people for various purposes such as praising, criticizing, or expressing the person's characteristics better and more impressively. Prominent traits and characteristics of mythological, legendary, cultural, and religious persons are often compared to that of the protagonists, and it is often emphasized that memduh is superior. These persons, who are mentioned as elements of allusion and similitude, became a motif in the literature over time, and each person became the epitome of their qualifications.

In the descriptions of the persons in his biographical work named *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî'ş-Şakâ'ik*, Atâyî, who wrote many works in verse and prose in Turkish literature, mentioned people of different nationalities, predominantly Turkish, Arab, and Persian, who are famous in the world with their characteristics, in various contexts. In this study, in which we aim to reveal the context in which Atâyî uses the persons who stand out with their historical, mythological, religious, legendary, and literary identities, firstly 99 names that Atâyî used as references and similes were determined. These names have been examined by classifying them under 7 main headings, including "Prophets", "Religious-Sufi Personalities", "Historical Personalities", "Mythological and Legendary Personalities", "Tale and Story Heroes", "Other Persons" and "Those who could not find information about".

Under the heading "Prophets", it has been seen that nine prophets including Hz. Davut, Hz. Eyüp, Hz. İbrahim, Hz. İsa, Hz. Musa, Hz. Nuh, Hz. Süleyman, Hz. Yakup and Hz. Yusuf are mentioned in describing their biographers. Atâyî used the miracles, stories, and physical-moral characteristics of the prophets. Under the heading "Religious-Sufi Personalities", it has been noticed that Abbas, Belkıs, Cafer-i Tayyâr, Edhem, Habîb-i Neccâr, Hz. Ali, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Hz. Ömer, Hızır, Lokman, Veysel Karanî and Züleyha are referring to the religious identity they have gained.

Under the heading "Historical Personalities", it has been seen that eleven statesmen, including Cafer-i Bermekî, Cem Sultan, Cengiz Han, Efrasyab, Firavun, Gazneli Mahmûd, Hüsrev, Kâfûr, Nureddin-i Şehid, Şâpûr and Timur; eight scholars and philosophers, including Aristo, Eflatun, Fahr-i Râzî, İbn Sînâ, Kafıyeci Muhyiddin, Kutb-i Şirâzî, Molla Fenarî and Tablavî; twenty-two poets and writers, Asmaî, Câhiz, Câmî, Ehlî, Emrî, Firdevsî, Hâcû, Hâfız, Harîrî, Hâtem, Hâtîfî, Hüseyin-i Vâiz, İbn Muhamnâ, İmâdî, İmrü'l-kays, Kâsım-ı Günâbâdî, Kus bin Sâide, Manav İvaz, Ömer Hayyam, Sâmî, Selmân and Ubeydî; two artists, including Bihzâd and Mânî are used in various forms.

Atâyî, under the heading "Mythological and Legendary Personalities", used twenty figures of heroism, including *Âsâf*, *Behrâm*, *Bijen*, *Cem/Cemşîd*, *Dahhâk*, *Dârâ*, *Feramerz*, *Ferîdûn*, *Hüsrev*, *İsfendiyâr*, *İskender*, *Keyhüsrev*, *Keyümers*, *Nerîmân/Neyrem*, *Rüstem*, *Sâm*, *Siyamek*, *Siyavûş*, *Sührâb*, *Şâpûr* and *Zâl*, especially the sultan, grand vizier, vizier, and pasha of the period, to praise them for gallantry.

Under the headings "Tale and Story Heroes" four heroes including *Amr-ı Ayyâr*, *Ebû Zeyd-i Serûcî*, *Ferhâd*, *Kays/Mecnûn*, and "Other Persons", three people including *Bâkıl*, *Eşab ve Hebenneka* are mentioned as the elements of reference, allusion, similitude, and exaggeration. Under the heading "Can't find information about", it has been identified eight names including *Cücî*, *Dinkoz*, *Hâcî Baba*, *Dürerci Hüsam*, *Kirâmî*, *Şihab*, *Muhtâr-ı Kûfî* and *Sünbül Sa'dî* that we have not encountered elsewhere, were compared with the owners of biographies in terms of their traits and abilities.

In the study, it was also tried to determine the richness of meaning added to *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik* by the prominent features of the persons included as the elements of allusion and similitude. As a result of our study, it is possible to say that by placing a large staff of people Atâyî included himself in the circle of tradition and revealed his legendary cultural, religious, literary knowledge through individuals.

Makale Bilgileri

Etik Kurul Kararı:	Etik Kurul Kararından muaftır.
Katılımcı Rızası:	Katılımcı yok.
Mali Destek:	Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.
Çıkar Çatışması:	Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Telif Hakları:	Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.

Article Information

Ethics Committee Approval:	It is exempt from the Ethics Committee Approval.
Informed Consent:	No participants
Financial Support:	The study received no financial support from any institution or project.
Conflict of Interest:	No conflict of interest.
Copyrights:	The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.

KAYNAKÇA

- Ağırakça, A. (2019). Kâfûr Ebû'l-Misk. *İslâm ansiklopedisi* (C. Ek 2., s. 1-2). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Akkaya, H. (2010). Süleyman. *İslâm ansiklopedisi* (C. 38, s. 60-62). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Akkuş, M. (1995). *Nefî divanı'nda tipler ve kişilikler*. Erzurum: FEF Yay.
- Akkuş, M. (2000). *Divan şiirinde insan ı-dini kişilikler*. Erzurum: FEF Yay.
- Akkuş, M. (2006). Klasik edebiyatta tipler. T. S. Halman (Ed.), *Türk edebiyatı tarihi* (C. 2) içinde (s. 393-402). Ankara: T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Albayrak, N. (2000). İsfendiyar. *İslâm ansiklopedisi* (C. 22, s. 511-512). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Alışık, G. S. (2009). Sâm Mirza, *İslâm ansiklopedisi* (C. 36, s. 61). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Arslan, M. (2007). Türk edebiyatında hamse. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5 (9), 305- 322. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/655263>
- Ateş, S. (1996). Habîb en-Neccâr. *İslâm ansiklopedisi* (C. 14, 373-374). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Aydın, İ. H. (2005). Molla Fenârî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 30, s. 245-247). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Bulut, A. (2019). Tablavi. *İslâm ansiklopedisi* (C. Ek-2, s. 569-570). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Çelebi, İ. & Kurnaz, C. (1998). Hızır. *İslâm ansiklopedisi* (C. 17, s. 406-412). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Demirel, Ş. (2001). 16. yüzyılda divan şairlerinden behiştî ve heft-peyker mesnevisinin tematik açıdan incelenmesi, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9, 187-217. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/258246>
- DİA. (1988). Abbas. *İslâm ansiklopedisi* (C. 1, s. 16-17). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Donuk, S. (2017), *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fi tekmileti's-şakâ'ik: nev'izâde atâyî'nin şakâ'ik zeyli* (C. I-II). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay.
- Durmuş, İ. (2005). Mizah, *İslâm ansiklopedisi* (C. 30, s. 205-206). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Erkan, M. (1999). İbn Mühennâ. *İslâm ansiklopedisi* (C. 20, s. 218-219). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Fayda, M. (1994). Ebû Bekir, *İslâm ansiklopedisi* (C. 10, s. 101-108). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Gökbulut, H. (2001). Kâfiyeci. *İslâm ansiklopedisi* (C. 24, s. 154-155). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Harman, Ö. F. & - Kurnaz, C. (1998). Hühüd. *İslâm ansiklopedisi* (C. 18, s. 461-462). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Harman, Ö. F. (2013). Yusuf, , *İslâm ansiklopedisi* (C. 44, s. 1-5). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kapar, M. A. (2002). Kus b. Sâide. *İslâm ansiklopedisi* (C. 26, s. 460). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kaya, M. (1991). Aristo. *İslâm ansiklopedisi*. (C. 3, s. 375-378). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kılıç, H. (2003). el-Makâmât. *İslâm ansiklopedisi* (C. 27, s. 414-415). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kont, M. (2019). *Hamzanâme'nin 12. cildinin halk bilimsel incelemesi (metin-sözlük)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Kök, B. (2007). Nüreddin Zengî, Mahmud. *İslâm ansiklopedisi* (C. 33, s. 259-262). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Lugal, M. N. (2011). *Şehname* (C. 1-2). İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Naskali, Esko. (2010). Şâpûr, *İslâm ansiklopedisi* (C. 38, s. 346). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Onay, A. T. (2019). *Açıklamalı divan şiiri sözlüğü eski türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*, (C. Kurnaz, Haz.). Ankara: Kurgan Edebiyat.

- Öngören, R. & Albayrak, N. (2000). İbrâhim bin Edhem, *İslâm ansiklopedisi* (C. 21, s. 293-296). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Örs, Derya. (2009). Siyâvuş. *İslâm ansiklopedisi* (C. 37, s. 308-309). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özcan, A. (2001). İvaz Efendi. *İslâm ansiklopedisi* (C. 23, s. 490). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Pala, İ. (2006). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*. İstanbul: Kapı Yay.
- Pala, İ. (2006). Mühr-i Süleyman. *İslâm ansiklopedisi* (C. 31, s. 61-64). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Saraç, Y. (2020). Emrî, Emrullah. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/emri-emrullah>
- Savran, A. (2000). İmrüülkays b. Hucr. *İslâm ansiklopedisi* (C. 22, s. 237-238). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Sipahioğlu, M. (2020). Tevrat ve Kur'an'ı antik Mısır düşüncesi ışığında okuma: Hz. Musa'nın yılana dönüşen asası. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 917-951. doi: 10.14395/hititilahiyat.767782.
- Süleyman, T. (1997). Hâtim et-Tâi. *İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 472-473). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şanlı, İ. (2020). Ubeydî, Abdurrahman Çelebi. Erişim adresi: <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/ubeydi-abdurrahman-celebi>
- Şentürk, A. (2019). *Osmanlı şiiri kılavuzu* (C. 3). İstanbul: DBY Yay.
- Şerbetçi, A. (2002). Kutbüddîn-i Şîrâzî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 26, s. 487-489). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şeşen, R. (1993). Câhiz. *İslâm ansiklopedisi* (C. 7, s. 20-24). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Şişman, B. & Kuzubaş, M. (2007). *Mitik, destanî, masalsi, efsanevî ve tarihî unsurlar açısından şehname'nin türk kültür ve edebiyatına etkileri*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tokmak, N. (1994). Ehlî-i Şîrâzî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 10, s. 533). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tokmak, N. (1996). Hâcû-yi Kirmânî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 14, s. 520-521). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tökel, D. A. (2000). *Divan şiirinde mitolojik unsurlar, şahıslar mitolojisi*. Ankara: Akçağ Yay.
- Tülücü, S. (1991). Asmaî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 3, s. 499-500). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tülücü, S. (1997). Hâtim et-Tâi. *İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 472-473). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Uz, E. & Efil, M. (2019). Arap nevâdir eserleri örneğinde mizahın toplumsal ve siyasal işlevi. *Bilimname*, 37, 289-320. doi: 10.28949/bilimname.460096.
- Uzun, M. (1996). Firavun. *İslâm ansiklopedisi* (C. 13, s. 121-122). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ünver, İsmail. (1998). Heft Hân. *İslâm ansiklopedisi* (C. 17, s. 158-159). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yavuz, Y. Ş. (1995). Fahreddin er-Râzî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 12, s. 89-95). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yazıcı, T. (1994). Efrâsiyâb. *İslâm ansiklopedisi* (C. 10, s. 478-479). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yıldız, H. D. (1992). Bermekîler. *İslâm ansiklopedisi* (C. 5, s. 517-518). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yıldız, H. D. (1993). Cafer b. Yahyâ el-Bermekî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 7, s. 4). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yiğit, İ. (2007). Osman. *İslâm ansiklopedisi* (C. 33, s. 438-443). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Zavotçu, G. (2006). *Divan edebiyatı kişiler-kişilikler sözlüğü*. Ankara: Aydın Kitabevi.